

*Тазыл-таммырыс,
угы-төзис*

* * *

Калыгынын түүкизин билип жүргөн ойгор көгүстү Иженер Чапыев деп өрөкөн мынайда айткан эди: «Алтай улустын сөөктөргө бөлингени учына жетире шинделбеген. Жебрен өйдөн ала көп тоолу шинжүчилер алтайларды бөлүктөп, жүзүн башка адап койгон. Ол бөлүктөр «сөөктөр» деп адалып калган. Же... улус бүдүмиле де, тилдериле де, мүргүүлиле де башкаланбаган. ...Кылык-жангы да, төрөгөндөр аайынча ла жаштары аайынча адайтаны, байлайтаны – ончозы түнгей...»

XVIII-XIX чактарада бистин өбөкөлөрис бойлорын **теленит, ойрот** деп адайтаны. Олор бир канча бөлүктөргө бөлінгөн. Алтайдын кырларында жаткандары **алтай-теленит** деп адалган. Туулу Алтайдын күнчыгыш жанында жаткан эл-жон – төөлөстөр лө көбөктөр бойын **Алтын-Көлдүн телениттери** деп адаган. (XX чактын бажында олор **алтайлар** деп аданып баштаган). Чөл Алтайда (эмди ол жер Алтай край деп адалат), Том-Тура (эмдиги Томск кала) ла Аба-Тура (эмдиги Новокузнецк кала) жаар жерлерде жаткандары **ак-телениттер** болгон. Эмди ле олор бойлорын «телеуттар» деп айдыжат.

1897 жылда бу эл-жонды сөөктөри аайынча тоолоордо, энг көп улусту беш сөөк аңгылана берген. Ол **тодош, төөлөс, майман, иркит ле кыпчак** сөөктөр болгон.

Кажы ла сөөктө бойынын **төзи – кудайы, жайыгы, байлу өзүми, туузы, тындузы, танмазы** бар.

Төс – мүргүп, алкыш-бийан сурап жүргөн кудайлары, байаналары, анайда ок агдап-куштап азыранып жаткан тайгалары, кырлары, ыйыктары. Төстин учуры сүреен жаан.

Төзинди тоозонг, *салымынла* жүреринг деп, озодо жаандарыс айдып салган. Салымды Эне-Жайаан беретен. Онын учун кажы ла кижининг тынын, курчузын оору-жоболдонг, анчада ла жеткерденг корулап жат.

Төстин ээзи – сөөктинг тазылы, жүрүм берер **кудайы**. Обөкөлөристинг көрүмиле, сөөктинг төзи кижини, тындуларды ла өзүмдерди жер үстине жайап, олордын тынын корулап жат.

Кижини оору-жоболго бастырза, ачу-коронго түшсе, **байлу** кырынын эдегине келип, су-кадыгын орныктырып, көксин токынадып алар аргалу. Ол туунанг чыккан кутуктар, карасулар кижини эмдеер-томдоор ийделү. Бу суулар ончо арбүткенге, кижиге тын берет. Кажы ла кижини байлу туузынын агаш-тажын үретпеске, кестирбеске албаданар жанду. Анайда ок сөөгининг байлу туузынанг улус талкан-жарма эдер баспак сурап алат.

Сөөктинг улузы байлу кырына тоомжызын көргүзөргө, Жажыл-Бүрде ле Сары-Бүрде оны күндүлөп жат. Оны «*Алтай көдүргени*», «*Алтайдын төзин такыганы*», «*Алтайга мүргүлүл өткүргени*» деп айдар. Алтай көдүргөн мүргүлүлдерде кажы ла сөөктинг байаназы, байлу туузы, атту-чуулу ада-өбөкөзи – ончозы алкыштарда айдылып жат.

Байлу (бай) деген сөстинг учуры жаан. Оны «баалу», «агару», «байланар жер» деп ондоор керек.

Канча-канча сөөктөрдинг төзи – кудайы түнгей (бир) болор аргалу эмезе бир ле сөөк канча-канча төстү болор.

Шинжүчилердинг ижин кычырганда, Бай-Үлген – тодош, майман, кергил, кыпчак, мундус, очы, тогус, тонгжон, саал, чапты сөөктөрдинг кудайы. Үлгенди иркит ле сойонгонг өскө ончо алдтайлар көдүрүп жат.

Бай-Үлген – ол Курбустан кудай. Курбустанды Үч-Курбустан, Жайаачы (Жайуучы), Кудай, Буркан деп, база айдадыс.

Сооңынла, От-Ээзи бойын үч бөлүккө бөлиген болтыр. Бойынын жаркынынан ла жалбыжынанг Күн-Курбустанды жайаган. Ээчиде – Ай-Курбустанды. Ол бир келтейиле

жарыдып, экинчизиле соодып, көлөткөлөзүн деп. Калганчыда, Жер-Курбустанды бойынын когынан ла тордозынан (тордо – саржу кайылтканда, түйбінде артатан тор) жайаган. Оны Күйн жарытканда, өзүмдер өзөтөн учурлу. Күйн тынг изиткенде, Ай бойынын көлөткөзиле өзүмдерди күйбезин деп көлөткөлөөр, серүүндеер. (М.А. Толбинанын жууп алганынан)

Алтай алкыштарда Ылген – «өрө турган Кудай», «ак айас», «күкүртчи», «жалкынчы», «күйгекчи», «үч одынды күүдүрип берген, үч очокты кадап берген», «айды-күнди жайаган» деп адалат.

Жажыл-Каан (ол жажыл өзүмдү **Алтай-Кудай**) – иркит, меркит, муркүт, сойон, коболы, комдош, жети-сары, байлагас, чагандык, каал сөөктөрдин кудайы.

Кумандылар **Чажы-Каан** деп айдар. Айдарда, Чажы-Каан (Жажыл-Каан) – түндүк алтайлардын да байаназы.

Жажыл-Каан – Ылгеннин уулы, «ару төс» деп айдадыс, теңеринен жааш жаадырып, өзүмдер өскүрип жат, жаман, быжар немени жалкынла жыга согуп жат. Е.И. Каруновскаянын жетиргениле, *Жажыл-Каан – Көк-Мөңкү кудайдын кызы.*

Көкө-Мөңкө (эмезе **Көк-Мөңкү** деп айдадыс. Көк-Мөңкү – Бай-Ылгеннин уулы. Алтай улус кудайды **Тенери** эмезе **Көк** деп база айдып жат) – иркит, сойон, коболы, меркит, ара, модор, үлүп, өлүк, төрбөт сөөктөрдин.

Каршыт («*Каршит – Ылгеннин уулы*» деп, А.В. Анохин* темдектеген) – майман, тодош, кербил, тонжоон, чапты, үлүп, жабыр сөөктүлөрдүн.

---

*А.В. Анохин (28.10.1869-31.06.1931) – Тамбов областын Правые Ламки деп журтында чыккан. Алтай калыктын кожондорун ла күүлик иймдемелин, этнографиясын, кам ла буркан жандарын шиндеген шинжүчи. Алтай Республиканын краевед музейи онын адын аданат.

Бакты-Каан (**Пагдыг-Каан**, **Абыган**. Бакты-Каан – Ылгеннин уулы, ару төс) – төөлөс, алмат, көбөк, жүс, табыска сөөктөрдин.

Бура-Каан («*Пура-Кан – Ылгеннин уулы*» деп, А.В. Анохин темдектеген) – шор, жүстердин.

Пырча-Каан («*Бурча-Кан – Ылгеннин уулы*» деп, А.В. Анохин темдектеген) – чапты, комдош ло күзендердин.

Кара-Куш (Муркүт), («*Кара-Куш – Ылгеннин уулы*» деп, А.В. Анохин темдектеген) – комдош, тогус, чагат – өскө дө түндүк алтайлардын, анайда оок мундус сөөктүлөр көдүретен төс.

Каным («*Эр-Каным – Ылгеннин уулы*» деп, А.В. Анохин темдектеген) – кумандылар, чалкандулар, тубалар көдүретен төс.

Тумат-Тенери – тумат, богускан сөөктөрдин кудайы.

Жайык – мургүүр эдим. Кам жанла болзо, жайык алу андардын терезинен эдилеп жат. Темдектезе, койон жайык, агас жайык, сарас жайык, жоонмойын жайыктар бар. Айдарда, бу андарды алтайлар байлап жүргөн. Буркан жанда жайык ак ла сары сыйса бөстөрдин тилбектеринен эдилет.

Ончо алтайлар жайыктарын айылдын төрине илет. Ол кижини жаманнан корулаар ийде-күчтү деп бодолот.

Танма – Жебреннен бери танманы аттардын белине, байканына темдек эдип, кызу темирле өртөп тургузатан. Бийлер-сайыттар (чиновниктер), жайзаңдар окылу бичиктерге сөөгинин танмазын тургузатан.

З.Т. Тырысованын айтканыла, сөөктин ангы, кужы, агажы онын тазыл-тамырына ийде берет. Темдектезе, куш Тенери-Жайаачынан От-ийде-күч түйжүрет, ан ортон алтайдан – Жер-Эненен Суу-ийде түйжүрер жанду, агааш ки-

чинек алтайдан (төмөңги алтай, божогон улустын сүнези жүрер жер) Жер-ийде тўжўрет.

Кезик карындаш сөөктөрдүн байлу агаштары, андары ла куштары тўңгей болор. Же кезик сөөктөрдө бойынын ла байлу аңы ла кужы, агажы бар. Олорды билип, баалап жүрер керек; өлтүрерге, үзерге, кезерге ле сындырарга жарабас.

Темдектезе, ирkit кижини агаш өштүлерден корулаган деп сооҗын бар («Ирkit» деп бажалыкты көрүҗер). Байлу тындузы кижини кандый бир түбектен корып, курчу берип јат деп, јаандарыс айдып салган. Алтай улус анчада ла койонды байлап, «Кудайдын сүҗген тындузы» дежетен.

Кеп куучынла, көбөк сөөктү кижини арка-ташта жүреле, койоннын куу бажын табарда, ого ырыс келген болтыр. *Ырысты жылытпаска, ол куу башты кемге де көргүспей, чеберлеп, сугуп салатан эрјине эмтир. Андый эрјинелү кижининг бала-барказы су-кадык жүрер, көп мал-ашту, үйеден үйеге бай улус болор.*

Өбөкөлөрис бир кижинен таркаган улусты бир укту төрөөндөр деп айткан. Бир ук-сөөктү јииттерге јурт төзөөргө жарабас. Сөөги жаңыс улус төрөгөн болбозо до, алыжарга база жарабас. Төрөгөн улус алышканда, улус олорды *јаман керек эткен мунду улус* деп шоодот. Андый учуралды өбөкөлөрис сөөктинг чолозына кийдирген. Темдектезе, кыпчактарды сөккөн чечен сөс. Бу байды алтай калык «канатту» сөстөрилеме мынайда керелеген:

*Угы жаңыс алышпас,
Сүнелери бирикпес.
Сөөги жаңыс алышпас,
Бала-барказы өңжибес.*

Тодош

Алтай ичинде эн јаан сөөк – тодош сөөк. «Тодош» деп сөс *тото / тодо (тордош)* деп жебрен алтай сөстөнг бүткен. Бу сөс *кожо чыккан, төрөөн, бир өбөкөнинг* деп учурлу.

Тодоштор Алтайда озодон бери јуртаган деп, жебрен түрктөрдүн кереестеринде бичилген. Жебреннен бери тодоштор Алтайдын кырларынын күнбадыш јанын ээлеген кыпчактарла колбу тудуп, Кадын суунын күнбадыш јанынан ала Энесай суунын јараттарына јетире јаткан. Олор суулу ла одорлу јерлерде мал азырап, кырларды эдектей јадарын јакшызынган.

С.П. Швецовтын јетиргениле, 1897 ј. эдилген тооалышты көрзө, алтай улустын ортозында эн көп тодош сөөктүлер болгон.

Тодоштор **кара-тодошторго, туба-тодошторго, кыдат-тодошторго ло манјы-тодошторго** бөлинет. Калганчы эки тодоштордын башказы јок болгон. Тодоштон көп сөөктөр айрылган. Чаптыган тууга јуук јуртагандары **чаптылар** деп адалган. Монголдордын јанында јуртагандары **чагандыктар** боло берген. Олордый кара эмес – аксымак чырайлу дегенин монголдоп «*чагандык*» деп айдар. Казахтарга јуук јаткандарын казахтар «*байлыгы аз*» (байлыгы ас, јокту) дежерде, олор **байлагастар** болуп калган. Анайда ок бу сөөктөнг **очы, јүс, каал** сөөктөр айрылган.

Јаандардын айтканыла, *очы ла чапты сөөктөр тодоштордон чыккан. Олорды бу јуукка јетире очы-тодош, чапты-тодош деп айдыжатан. Анчада ла очылар тодошторго јуук.*

База бир јетирүле, алдында *чапты ла јүс сөөктүлер ас болгон. Бу эки сөөктө јайзан да болбогон. Олор јайзанду,*

аайлуу-башту жүрерге, тодошторло биригип, карындаштар болуп калган.

Кара ла туба-тодоштор кайдан келген?

Түүкилик куучынла, Эрчиш* суунын жарадында журтаган эки тодош карындаш жуу-чак тушта истештенг качала, Алтайга келип, Ала-Бабырган кырда* шибеелентир. Олордын бирүзи Аба-Жышка андап барала, анда журтай берген. Ол тодоштон өскөн балдар туба- тодоштор деп адалган. Экинчи карындаш Урсул ичине журт төзөгөн. Онын балдары кара-тодоштор болуп барган.

Жаандарыс озогы түүкини эбелтерде, **ойроттордын каандыгы*** оодыларда, тодоштордын шибееленген жери – Эн-Учук* деп туу. **Кыдат – маңжы-тодош сөөк кайдан табылган?**

***Эрчиш** – орустап Иртыш суу

***Ала-Бабырган** (Бабырган) – бу кыр Кадыннын сол жарадында, Майма журтка одоштой турат. «Ала» – ол «өлө», «чоокыр» дегени. Бис, алтайлар, өлө атты «ала-чоокыр» деп айдадыс.

***Ойрот каандык** – эмезе Джунгар каандык (XVII чактын 30-чы жылдарында төзөлип, ойроттордын Джунгарияда каандыгы деп адалган). Ол эмдиги Кыдаттын тундук-кунбадыш келтейинде турган. Бистер, алтайлар да, ол каандыкка кирип, ойрот калык болгоныс.

***Эн-Учук** – эмдиги Сростки деп журттын жанында турган туу. Орустап Пикет деп кыр. Алтайлар ол кырды байлап, «эн учук» деп айткан. «Эн» дегени «эн башкы, эн учурлу» дегени болор. Эн учукты (орустап сухожиле) калыгыс жылкынын, уйдын учуктарынан эткен. Бу бек учуктарла эшилер өдүктөр, арчымактар, аркыттар, борбыйлар, тажуурлар көктөгөн. Түктен; торконон; күделиненг эдилген учуктар «учук» ла деп адалган.

Кеп куучынла болзо, Эрчиш бажында Патлай деп тодош кижжи журтаган. Онын үйи суунын ириминде айланып жаткан кеме көрүп ийтир. Улус кемени жаратка чыгарып келзе, онын ичинде жаш бала кучактанып алган кыс отурган. «Сен кем? Ненен улам мындый түбекке түшкен?» деп, улус сураарда, кыс айткан: «Мен кыдат кижжи эдим. Кижиге барбай, барлу болуп калгам. Ол жаан уят. Онын учун мени өлтүрзин деп, адам жакыган. Өлтүретен кижжи меге килеп, кайыгнын тозынанг кеме жазайла, мени отургызып ийген. Кеменин ичинде баламды таап алдым». Онон ло улус жөптөшкөн: «Уулчак талайдан чыккан учун, Талайман деп атту болзын. Биске, кара-тодошторго, кыдат-тодош карындаш болгой». Ол уулчактын бала-барказы кыдат – маңжы-тодоштор болуп таркаган. (К.Е. Укачинанын жууп алганынан).

Соојынла болзо, тодош кижини жоткон ангырлардын уйазына кийдире соккон болтыр. Онын учун тодоштордын журты жараш, нак, корболонуп өзөр болуп калган.

Ангырлар – Ай-Арунын балдары (соојын)

Бир айылда үч карындаш журтаган. Олордын ортоны, Ойрот – бойдон. Аказы балдар азырабаган. Онын үйи семтек буурыл чачту, сары көстөрлү, чала коркок, узун сынду болгон. Кичү карындажы Ай-Ару деп быгыраш кара чачту, теп-тегерик көстөрлү, ак чырайлу жети жашка жеткен кысчак азыраптыр. Бир күн баланы жаан женгези очоктын үстинде жалбышка көдүрип, тилин узада чөйип, чөп жиген уй чылап, жалап турды. Коркыган бала тын кыйгырып ийерде, уй саарга чыккан энези

кийдире жүгүрүп, балазын блаайла, төжөккө салды. Ай-Ару чала тынду үниле «Женем менин өкпө-жүрегимди оозымнан чыгара тынала, жип ийген. Эмди менин ичим куру» дейле, божой берген. Андап барган карындаштардын ортоны ла кичүзи аказынан озо жангылап, аннын эдин айылга кийдиргиледи. Ачу-коронго алдырган келин ыйлап, карындаштарга айтты: «Алдында жеңебис канча катап барлу болгон. Су-кадык ла балдарын жада калган деп, сөөктөп салатан. Жангы ла билдим, бу кадыт балдарынын өкпө-жүрегин чыгарып, тынын алып турган эмтир. Карган эмегенде эмди бала табылбас, онын учун улустыйын жип баштаган. Бу кижичи эмес – алмыс. Оны жоголтор керек». Кичү карындаш аркага барып, от салды. Ортоны айтты: «Женебис, слер будак терип беригер. Бис курсак белетейис. Баланын сөөгин көдүрижерге, удабас ла улус келип көлзөөр». От көнжип келерде, будактар тудунган жеңези једип келди. Карындаштар онын колы-будын күлүп, чачынан тудала, оттын үстине салып ийерде, алмыс кыс баланын үниле чынгырала, кайылып калды. Эмегени алмыс болгонун керелеерге, карындаштар күлде түжүп калган коркок, узун көк тырмактарды аказына көргүзөргө јөптөшкиледи.

Айылга киреле көргөжин, межикте јаткан кысчак очокты айландыра жүгүрүп турат. Улус сүүнип, «Талып калган бала тынданып келди» дежет.

Ой өткөни билдирбеди, чыдап калган Ай-Арула та не де болуп турганын Ойрот аказы сезип турды.

«Качан да менин чачымнан тудуп, отко салган јогын ба. Акыр-акыр ла, мен сен экүни...» деп, алмыс ичинде кекенет.

Кызыл энгирдин кирерин сакып алала, көнөктөрин кынгырадып, алмыс кыс суулап барды. Ойрот јажынып, кийнинен истегенче өнгөлдөди. Јоон тыттын кийнине турала көрзө, алмыс туйгактарыла темденип, тайкылбас јерге

турала, чарадый көстөри анданыжып, састан бакаларды ла чойлошкондорды карбайган колдорыла шүүреп, узун тилин чөйип, шөлүреде јудат. «Этсиреп калганым коркыш» деп айдала, колдыранан сууны кактап, силжинип, ойто ло јаражай-Ай-Ару болуп кубула берди. «Алмысты үй кижиге бир де катап јууктабаган эр кижичи јес окло атса, тыны кыйылар» деп, јаандардын айтканын Ойрот эске алды. Ол јес окты нөкөринен сурайла, суу сузуп јаткан алмыс кысты адып салды. Алмыс балкаш бололо, саска кожулып, јок боло берген. Ол јерден ангыр учуп чыгала, «Быйан-ан-ан!» деп табыштанып, канаттарыла талбынып, уча берген.

Көрмөстин олјозынан Ай-Арунын сүнезин јайымдаган Ойротты албаты тооп, өрөги Кудайдан алкышту, карала тартыжар кижичи деп байлап јүрөп болды.

Ангыр – байлу куш, оны адарга јарабас, кинчеги једер. Ангырлар – Ай-Арунын балдары.

Шинжүчилердин јартаганыла, тодоштор үч бөлүккө – **кара-тодошторго, кыдат-тодошторго ло манјы-тодошторго** бөлінген. Калганчы эки тодоштордын башказы јок деп, өрө айдылган. Олор Эјен* кааннан камаанду болгон, чикезинче – Маньчжур (*алтайлап* Манјы эмезе Манјы-каан) династиянан. Урсул сууны јакалай јаткандары кара-тодоштор болгон.

Ненин учун бу тодоштор «кара» деп адалган?

Шинжүчилердин көрүмиле, «кара» деп сөс *уиурыла*

***Эјен** (*алтайлап*) – Маньчжурия. Маньчжурия деп јер Маньчжу деп јөбрен орооннын адыла адалган. Ол ороон XVII чактын 1-кы бөлүгінде Кытайдын (эмезе Кыдат) тјүндүк-кјүнчыгыш келтейинде турган.

«түндүк» деп сөсти темдектейт, «ак» – «түйштүк» деп учурлу. Онын учун Сибирдин түндүгинен Алтайга келген тодошторды кара-тодоштор деп айтканы бу болор.

Тодош сөөктүлөр байаттарда ла шорлордо база бар.

В. Радловтын темдектегениле, тодоштордын жети төчининин кажызында ла эки жайзаннан болгон. Олор: Котуш – Намкай, Найманак – Тотоку, Муштой – Күчүгеш, Падрай – Купа. Падрай ла Купа – экилези укту жайзандар болгон эмтир. «Ады-чуузы чыккан жайзандардын бирүзи – Наамкай Малаев. Ол Кайырлык турлузында он бир жайзанла курултай өткүрүп, Арасайга кирерге жөп чыгарган. Ончо керекти башкарып өткүргөн кижиле ол болуп жат. Бу курултайдын туржуаачызы Боокол жайзан керегинде анылап айткады. Ол олжочыларла, тонокчыларла көп катап жуулашкан. Олжонон чыгала, такып ла калыгын тартыжуга көдүргөн. 1744-1746 жылдарда онын жөбиле, Аба-Турада (эмдиги Новокузнецк кала) шибеедеги орустарды оспо* оорудан улам Алтайга кийдирбес деп, жакаан чыгарылган. Кийинде, Ойрот каандык чачыларда, курултайда берген жөбинен мойножып, улузыла төрөл кырларында арткан. Байла, Бооколдый улустын шылтузында эмдиги үйе артып калган». (М. Клешев)

Тодоштордын **төзи (кудайы)** – Бай-Үлген, Каршыт.

Жайыгы – койон. База бир жетирүле: сыгын, койон, ак куу.

Койон жайыктын алкыжы:

Төрдин бажын төзөлөнгөн,

Төрт шагкызы жайылган,

От бажын төзөлөнгөн,

От шагкызы жайылган,

Линжи-топчызы жалтыраган

Куу канатту ару жайык,

Кой күндүлү кыс-жайык.

Үч-Курбустан балазы,

Үч кыстын кичүзи

Койон чуузын чуулаткан,

Кой түнүзүн түнүткен,

Кир жууктырбас ак жайык.

Ай-сыргалу агару жайык

От бажына шокшогон. (А.М. Сапышева айткан)

Байлу агаштары – кайын ла чет (жаш тыт).

Байлу тайгазы – Ала-Бабырган, Эн-Учук.

Алтай калыктын жадын-жүрүмин шиндеген жарлу билимчи – А.В. Анохин бу кыр керегинде алтай улустаң сооҗын угала, эмдиги биске жетирген: «*Бабырган ла Көк-Туу Кудай берген курут блаажып согушкан. Учураган ла немеле олор бой-бойын шыбалаган. Бабырган агаштарды, жырааларды кодоро тартып, тап-тас Көк-Туунун үстине чацарда, ол өзүмдерле бүркеле берген. Көк-Туу жаранып, көк-жажыл өзүмдериле анкушты, эл-жонды сүүндирип баштаган. Атылана берген Көк-Туу Бабырганды жаан-жаан таштарла шыбалаган.*

Олор согужып жатканча, курутты Адыган ла Чаптыган деп эки карындаш уурдап жийле, уйуктап калган. Соокко тонгондорына ойгонып көргүлезе, баштары калын ак карга бүркелип калтыр. Онон ло бери ол кар кайылбай, жебрен мөштөрдөн кижинин де, тындулардын да суузынын кандырар ийде алган.

Бабырганнын ончо келтейинен калбандашкан козыр-козыр таштар – тындулардын уйазы, калыктын шибее-ленер-куруланар јери боло берген».

Танмазы – тоскуур (кејегелү, жүректү), кулја, жаакту сыр-га, сулук.

Озодон бери алтай улус ойын-жыргал тушта сөөктөри аайынча чечеркежип маргыжатан, бой-бойын сөгүп-коқырлап

шоодотон. Ого кем де ачынбайтан. Ол албатынын тилинин байлыгын, көрүминин элбегин керелеген.

Тодоштор керегинде мындый кокыр **сөгүштер** бар:

*Аланчыкту айлынан тјүдјн чыкпас бу тодош.
Айылга кирип келгенде, төгјн айдар бу тодош.*

*Тон агашты чокыган томыртканын тенегин.
Тон кышкыда той эткен тодоштордын јаманын.*

*Тодош, тодош «торс» этти, тогус аяк көчө ичти,
Јаргак штанын јара озырды, јанында айылды көчјре озырды.*

*Тодош, тодош «торт» эткен, тогус аяк көчө ичкен,
Тогус орого толтыра чычкан.*

*Талырак тонынын эдегин тудаган ийт јара тартты.
Торсыгында талырак тонду, талырада тырманып јјүрер,
Јардындагы јаргак тоны јарылганча тырманар тодош.*

*Тодош, тодош «торс» этти, тогус мыйгак «селт» этти.
Отурган јерин ойо озырды, јаткан јерин јара озырды,
Јалбак ташты јара озырды, сөнгүскенди сөгө озырды,
Кажсаанда малын үркјде озырды.
Энези дезе ыйлап туруп, көнөктө сјүдин чацарда,
Койдын көдөніне тийип барды,
Ол кой эмди јердин ангы – элик болуп калды.*

Тодоштор керегинде

Тодош сөөктүлөр эн ле көп. Олордын көп сабазы Кан-Оозы, Көксуу-Оозы, Ондой, Шабалин аймактарда журтагылайт.

Орхон суунын јанынан табалган кереестерде (VI-VIII чактар) тодоштор улу түрк каандыктын кјнбадыш келтейин ээлеген деп айдылат. Бу таш кереестерде бичилгениле болзо, Кјли-Чур деген бийге баштадып, тодоштор VIII-чи чакта табгачтарла, тогуз – огустарла, кыдандарла, татабийлерле, карлуктарла јуулашкан.

Анайда ок тодоштордын ойгор уулы, Тонйукук, түрктердин ат-нерелј каандарынын – Билге-каан ла Кјл-тегиннин баштапкы болушчызы болгонын биледис.

Орус документтерде бичилгениле, XVII ч. тодоштор башка оток болуп јаткан. Ол тушта олордын кезиги Саян кырлар јаар јјүре бертир.

Ойрот-каан тужында тодоштор мундустарла, кыпчактарла, иркиттерле кожо эн ле көп улусту, тын сөөктөр болгон.

...Кажы ла сөөктө бойынын байлаган туузы бар. Бат, тодоштордын байлаган туузы Бабырган деп кыр. Олор бу кырды ненин учун байлаган? Көрөр болзо, качан да, озо-озо чактарда, Алтай јериске куба чөлдөр түбинен канду үлдүзин тудунып, калју өштү табарган. Тодоштор олорло јуулажа-јуулажа келеле, күчи-чыгып, ас-мас улусту арткан. Олор Бабырган тууга чыгып, ондо шибееденип, өштүлөрдөн аргаданган. Мынын кийинде тодоштор ол тууны байлап, јаан мүргүүл эткен.

Тодоштор – јебрен сөөк. Олор керегинде бүдүн јарым мун јыл кайра бичилген. Оны Моңол јеринде таштардагы би-

чиктер керелейт. Ол тушта – эмдиги Алтай, Монгол, Кыдат ла Казахстаннын жерлеринде түрктердин каандыгы деген сүрекей күчтү, жаан ороон болгон. Шак ла бу орооннын бир келтейинде тардуштар – эмдиги тодоштор журтаган. Олор – көп жуулашкан жуучыл улус. Олордын ортозында ойгор санаалу, бичикчи улус көп болгон. Андыйлардын бирүзи – VII чакта жүрген ойгорчы Тонйукук.

Василий Ойношев, филология билимдердин кандидады

Чапты

Чапты/чапту деп сөс *атту-чуулу/ады жарлу* деп жарталат.

Кеп куучынла, *XVIII чактын ортозында Майма суунун жарадында жаткан Чапты-кааннын эл-жонына өштү табарган болтыр. Андап-куштап азыранып жүрген кырынын жанына олор Кочкорбай деп казах өштүнүн черүзүн оодо согуп, Алтайдан сүрген. Онон ло бери Чапты-кааннын улусу бойын чаптылар деп адаган. Кырды байлап, атту-чуулу кааннын адыла Чаптыган деп адап салган.*

Чапты сөөктин карындаштары: тодош, очы, тонжаан (тонжон), жүс, каал, саал, байлагас, чагандык.

Чапты ла жүс сөөктөр тодоштордон айрылган. Анчада ла чаптыларын отогы ла жайзангы – тодошторло жаба, бирлик, мүргүүлдери түнгей болгон. Онын учун чапты ла тодош сөөктүлөргө алыжып, айыл-журт тударга жарабас.

Чаптылар **сары ла кара** деп бөлинет.

Обөкөлөрстин жетиргениле, *jeti уулду чапты кижиге эмдиги Новосибирск облазынын телкемдери жанынан Туулу Алтайга келип, Сайдыста Чаптыган деп кырдын эдегине журтын төзөгөн болтыр. Ол мында андап-куштап байыйла, Кадынды өрө көчкөн. Онын уулдары эки Жаламанда журтап, бала-барказын таркаткан.*

Амыр-эңчү берген алтайына эригип, ангы-кужыла азыраган туузын санап, ол кижиге ойто кайра көчкөн эмтир.

Чаптылардын төзи – Бай-Үлген, Каршыт, Пырчакан.

Жайыгы – койон.

Байлу туузы – Чаптыган, Кара-Кайа.

Кеп куучынла болзо, *Алтайыста Чапты-каан деп баатыр журтаган. Ол түште иштеп, эңирлер сайын от-очогынын*

жанында топшуур согуп, кожондоп отуратан. Онын куулгазын коо үни кырларга торгуланганда, андар-куштар жуулып келетен. *Je бир күн сакыбаган эли кара жетирүни жетирип айдыптыр: «Алтай ичинде эн кичтү Бабырган баатыр сеге жуу жарлап жат. Ар-жөөжөндү, эл-жонунды табыштырзын деп некейт. Сакып тур, кара кускун учуп келер. Бабырганнын келгени ол болор». Ачынбас бойы ачынган Чапты-каан от калапту согушка белетенип, кара кускунды сакый берди. Узак та сакыбады, кара кускун учуп келди. Агаш-таш шуулажып, жер силкинип, күйүлөп тургажын, Бабырган једип келген мында турды. Эки баатыр бой-бойын кап алып, кјреже берди. Одус күн өтти, кем де жер тайанбайт. «Ийде-кјчис тјнгей эмтир, Чапты-каан. Амыр-энчј айрылыжатан эмтирис» деп айдала, Бабырган Кадын сууны кечип, јана берди. Арып-чылаган эки баатыр төжөк-ширдегине јадып, терен уйкуга алдырды. Јетен жыл өдө берди, кемизи де ойгонбоды. Баатырлар учы-учында отогынын куйактанар-шибееленер байлу туулары болуп кубула берген.*

Байлу агажы – чет (ийне бүрлү јаш агаштар).

Тагмазы – сулук, тоскуур.

Ўстиги Апшыйактунын чаптылары кичү изү айдын бажында Баатыр-Бажы деп кырды байлап, онын эдегине мүргүүл өткүрет.

Ойын-јыргалдарда чаптыларды мынайда **сөгөтөн**:

Чапты кижинин төбөзи куртту.

Ээринде каажы јок,

Эдеги эби јок.

Чапты, чапты опту,

Айылга кирзе, копчы,

Аркага чыкса, кожончы.

Кара-Кайа ла Чапты-Кааннын жуулашканы (соојын)

Озогы-озогы одус үйеде* кара котон-кыргыз Алтайды жуулаарга келген. Чапты-кааннын јерине једерде, ол сары тайга болуп кубулган.

Кара кыргыз бир өзөккө келеле, Чаптыган кырга учурлай, сары чачту кыс тайган. Мыны көрөлө, Чаптыган тас колтыгын* ача соккон. Өштү эл-жонды кырып, тирү артканын олјолоп, мал-ажын айдаган.

Котон* черүнинг калју кылыгын эл-жон ундыбазын деп, арткан-калган улус ол өзөкти Котон-Кара деп адаган.

Кара кыргыз анан ары барала, Кара-Кайа деп тайгага једип, кара кыс тайган. Мыны көргөн Кара-Кайа јерди куу туманла ороордо, тайгалар бажы бөктөлө берген. Канча-канча айларга, жылдарга кара кыргыз Алтайдын албатызын таппай чөкөйлө, кал черүзин ээчидип јанган.

Өштү ырбай берерде, Кара-Кайа Чаптыганга ачынып айткан: «Кара кыргыз сары кысты сеге тайарда, сен сүүнеле, албаты-жонунды өлүмге берген». Онон Чаптыганды кара корумла аткан, кайа-ташла ооктогон. Чаптыган Кара-Кайага удурлажып, оны тегенектү јырааларла јулдаган.

Чынла, эмди Чаптыганга чыксан, корумдар, кайалар тенкейген турар. Кара-Кайага барзан, өдүп болбос тегенектү јырааларга туйуктадарын. (Ч.М. Алтайчинованын јууп алганынан)

***озогы-озогы одус үйеде** – бистин өйдөн озо одузынчы үйе

***тас колтыгын ача соккон** – алтайлардын көрјмиле, кыргыздын «колтыгы» улустын да, тындулардын да тыны јүрер јер эмезе жуулу-чакту өйдө эл-жоннын јажынар јери. Мында Чаптыган колтыгын ачып бойынын улузын өштјге табыштырат

***КОТОН** – Энесайдын јебрен кыргызтары болгодый

Очы

Очы – кичү дегени болор. Озогы жанла болзо, ада-энези божоп калза, олордын айыл-журты кичү уулына келижетен. Жебрен түрк тилде кичү уулды «*оттигин*» деер. Ол «*от-очок чеберлеер кижжи*» дегени.

Айдарда, эн учында тодоштордон айрылып барган улусты **очылар – кичү карындаштар** деп айтканы бу болор.

Очы сөөктин карындаш сөөктөри: **тодош, чапты, жүс, тогус**. Кара-тодоштор очыларды **сары-тодоштор** деп айдыжатын. Эмди ле көргөжин, очыларда ак чырайлу, кызыл-сары сагалду да улус бар. Очылардын чук жаткан жери – Кан-Оозы аймак.

Очылар **кара ла казах-очыларга** бөлинет.

Очы ла кара-тодош карындаштарга биригип, журт төзөөргө жарабас.

Очылардын төзи – Бай-Үлген.

Бажырган тайгазы – Кумалыр-Бажы.

Байлу агажы – кайын.

Танмазы – отык.

Очыларды мынайда коқырлап **сөгөтөн**:

Очы оро была чычар,

Ойдык была жүгүрер.

Кеп куучынла болзо, бир жаш балалу келин жуу-чактан качып, аштап-суузап жүрген болтыр. Арга-чыдалы чыгарда, ол кабайды кайынга илип, баланын оозына онын жулугы тамчылап жатсын деп, будагын эптештире энгийле, жүре берген. *Тодош сөөктү кижжи баланы табала, «Кичү карындажым – кайын-очы бол дейле, азырап салтыр.* (Т.М. Садалованын жууп алганынан)

Каал

Каал сөөк база **тодош** сөөккө карындаш деп чотолот.

Каалдар көп жаш жажаар, бөкө, чыйрак, жалтанбас, озодо самара-бичик кычырар жайалталу улус болгон деп, жаандарыс айдыжатын. Анайда ок олордын ортозында камдар көп болгон.

Кеп куучыннын жетиргениле, *каал сөөктү кижжи одуга келеле, камчызыла эликтин канын булгаган. Онон ло бери каалдар анчы улус болуп калган. Олордын журты тапчы, улусы ас.*

Каалдарды мынайда сөгөтөн:

Чардын чий терези чапчакту,*

Чагал агаш бышкылу,

Житкелери ойдыкту жалку каалдар.

***чапчак** – чеген, кымыс ачыдар теренен эткен саба

Чагандык ла байлагас

Чагандык ла байлагас сөөктөр база тодоштордон айрылган деп, каргандар айдып салган. Кеп куучынла болзо, *ойроттордын бир жаан бөлүги монголдордын каандыгында журтаган. Олор Чингис-кааннын ак маанызын каруулдап турган учун, чагандык* деп монголдорго адаткан.*

И. Чапыевтин темдектегениле, монголдордын жанында журтагандары **чагандыктар** боло берген. Олордый кара эмес – аксымак чырайлу дегенин монголдоп «чагандык» деп айдар.

Бистинг улус оморды **ак-тодоштор** дежетен.

Шинжүчилердин айдыжыла, *чагандыктар сойон сөөктү улуска жуук, ненинг учун десе, омордын төзи (Кудайы) жангыс – Жажыл-каан.*

Казахтарга жуук жаткандары **байлыгастар** (байлагастар) болуп калган. Оморды «байлыгы ас – жокту» деп, казахтар адаган.

Байлагастардын төзи – Бай-Үлген.

Байлу тындузы – агас.

Сөгүжи:

Бажы куртту байлагас.

***чагандык** – «чаган» деп сөс монголдоп «цаган» – «ак» дегени

Јети-сары – чарка

Байлагастарга карындаш сөөктү улус – **јети-сарылар** эмезе **чаркалар**. Омор Энесайдын јети-сары деп сөөктү кыргызтарынан таркаган. XVIII чактын бажында оморды Джунгарияга көчүрген. Је Джунгар каандык јайрадыларда, јети-сарылардын јайзангы, Кулјукай, јуу-чактан арткан-калган улузыла Јаш-Турага* келип, орус каандыкка кожулган.

Түүкилик куучынла, *чаркаларда Кулјукай деп баатыр кептү кижии болгон. Ол кижии монголдорго олјолоткон болтыр. Оштү тоноп алган јөөжөзин төөгө коштон, Кер-Кечүде* Кадынды кечип јаткан. Төө тошты ойо базып, төрт саныла сууга түже берген. Кулјукай төөни көдүреле, суунан чыгарып ийерде, монголдор ого быйанын јетирип, јайымга божоткон. Ол Күпчегеннен ыраак јок Үлегем ичи деп јерге барала, јуртай берген. Чарка баатыр бир кызык јерди чедендейле, ары-бери өткөн улусты туйуктап өлтүреле, кайнадып, јип туратан. Онын јени Саадаш мыны угала, тын карыккан. Таайы энгерде оттын кырында уйуктап јадарда, ол оны адып салган.*

Байла, мынанг улам улус јети-сарыларды **сөгөтөн:**

Јети-сары уул,

Кечүнинг оозын бөктөбө,

Кеен јолын ачып бер,

Кердинг оозын тартпа.

Төзи – Јажыл-Каан.

***Јаш-Тура** – элдиги Бийск кала

***Кер-Кечү** – Күпчеген јурттын ла Јаан Јаламан-Оозы деп јердинг ортозында Кадынды кечер озогы кечү

Кулжукай (сооҗыг)

Озо-озо чакта сүрекей казыр, калју, каныркак, улус јиир Кулжукай деп кижі јүрген. Ол керек дезе бойынын төрөөндөрине де килебейтен.

Бир катап Кулжукайга үйинин ачызы айылдап келген. Ол айылга кирип келзе, јестези отко төгөлөнип, ары баштанып алган јатты.

Ачызы табыланып отура берерде, эјези отто турган казанды собырып, Кулжукай јаар көзиле көргүзип айтты: «Бар-барт эдип, бајамнын бажы кайнайт».

Мыны угала, уул сүреен кайкады. Ол лаптап казан јаар көрзө, чын ла, казанда кижинин сабарлары, кулактары кайнап турды. Олордын ортозында кижинин бажы да кайнап турганын ајарды.

Удабады, айылчы энчигип болбой, тышкары чыкты. Ол ло тарый адына минип, ары болуп чаба берди.

«Акыр, энир кирзе, үйимнин карындажын быжырып јиир» деп сананып, уйуктаачы болуп јаткан Кулжукай тура јүгүрди. Үйинин айткан сөстөрине ачынып, онын үстине ле барды. «Сен менин јийтен кижимди өнөтийин божодып ийдин! Эмди онын ордына сени јиирим!» дейле, үйинин эмчектерин курч бычагыла кезе соголо, отко тиштеп салды. Тирүге ле канын ичип ийди.

Онын кийинде Кулжукай экинчи катап кижі алган. Бу үйи база ла улуска килеп, кайнап турган казанды улуска көргүзе булгап туратан. Улус тургуза ла кача беретен.

Бир күн байагы уул келзе, эјези јок болды. Ачу-корон солунды угала, ол эјези учун өчин аларга, Кулжукайдын јангы үйинен болуш сурады. Олор јөптөжөлө, кижинин эдиле

азыранган, канын ичкен јутпаны јоголторго, эп-арга бедирегиледи.

– Кулжукай терен уйкуга киргенин канай билер? – деп, уул сурады.

– Будынын чоң эдине – сөөгине јетире шибеейле сайза, ол кыймыктанбаза, терен уйкуга бастырганы бу болор.

Куучындашканы аайынча, уул ок-жаазын белетейле, эжиктин кийин јанына јажынды. Келин шибеейди алып, уйуктап јаткан Кулжукайдын төңмөк эдине сайарда, ол кынгыс та этпеди. Мыны көрөлө, тоқынай берген јиит Кулжукайдын киндик тужына адып ийди.

Киндигине аттырган јутпа огыра-багыра тура јүгүрүп, илүдеги ок-жаазын ала койды. Эжиктен чыгара калыйла, бодолгон ло јер јаар адып, айлынын јанында өскөн борбок јырааны кодоро тартканча, јыгылып калды. Ол борбок јыраа онын улус каруулдаза јажынатан јери болгон.

Кулжукай өлө берерде, «Кижинин эдиле курсактанган јутпанын јүреги кандый болот не?» деп айдыжала, улус онын көксин јара кезип, јүрегин көргөн эмтир. Јутпанын јүреги эки башту, ого үзеери түктү болгон.

Кижинин јүреги түктү бололо, эки айры болгондо, андый кижі улус јийтен јутпа болор деп, озогы улус айдатан.

Кулжукай Чике-Таман боочынын алдында, капчал јерде, јаткан дежет. Ары-бери өткөн улусты тудуп болбозо, кийинен истеже беретен. Улус түжер манакай да каскан болтыр.

Кулжукайдын бажы базыларда, Алтай ичинин эл-јоны јылдан јылга көптөп, амыр јада берген.

Тонжон

Тонжондорды Алтай ичинде башка-башка адап жат: тонжаан, тоншан, тонгужан. Олордын карындаш сөөктөри: **жети-сары, тогус, көжөө, үлүп, жарык**. База бир жетиүлө, тонжондор кумандылардан таркап, **суу-тонжондорго, туу-тонжондорго ло чарлызактарга** бөлінет. Суу-тонжондор Бий суунын жарадында жаткан, туу-тонжондор Кадын келтейинде журтаган.

Кеп куучынла, *жуулу-чакту* өйдө монгол укту Батый-канага олжолоткон эмдиги алтайлардын өбөкөлөрүнүн кезиги *Жайыкка** да жеткен болтыр. Тонжондордын отогынан үч карындаш шыралап жүрөт, ирkit сөөктү кижиге туштаган. Ол өрөкөн уулдарга айдыптыр: «Бистин төрөлүс күйчигишта – ак-чанкыр Алтайда». Онон ло уулдар Алтайын бедиреп баскан. Учунда олар Майма-Чаргычакка жеделе, үч башка барган: эн жааны Аба-Жыш барып, кузуктап азыранган. Онон таркагандар тонгужан сөөктү тубалар болуп калган. Ортоны Оймон ичи жаар ууланган. Анда аш өскүрүп, аргалу-чакту жада берген. Кичинеги Жайлагуш-Кадрин деп жаан тайгаларды көстөп барган. Ол бу алтайга келеле, аргалу-чакту жадарым ба деп, темдек бедиреген. Онын билгениле, темдек мындый болгон: оро казалда, тобрагын ойто кайра урар. Тобрак орого толбозо, бу жерге жадарга келген эл-жон ач-түрөңгү жадынду болор. Тобрак оронон ажа берзе, аргалу-чакту жада берер. Ол уул ороны казалда, тобрагын кайра уруп ийерде, оро ажсына берген. Мындый айалганы көрөлө, уул Жайлагуш деп алтайга журт төзөгөн, арбынду мал-аш азырап, андап-куштап жаткан. Онойып тонжондор Алтай ичине таркаган.

База бир кеп куучынла, бир кижинин балдары жаантайын божоп калатан. Учунда үйи божоп каларда, кабайда жаш балазы арткан. Ол кижини оттын айагында күлге бала-

***Жайык** – Урал

зын көмүп, жылулап чыдаткан. Ол баланан чыккан улус тонжон сөөктү боло берген.

Төзи (кудайы) – Бай-Үлген, Каршыт.

Жайыгы (байаназы) – эржине-ат, аргымак.

Байлу тайгазы – Манжүректин жанында Көк-Туу (Көк-Кайа), (кезик улус Суу-Каан дежер) деп кыр (*орустап* Синюха). Кеп куучынла, *Көк-Туу Адыган (Ада-Каан) баатырдын үйи болгон*. Бир катап Адыган Бабырган уулына ачынган эмтир. Ол ок-жаазыла уулын адып жадарда, энези, *Көк-Туу*, кыр болуп кубулала, уулын бөктөп ийген. Оны көрөлө, адалууулду ачу-коронго бастырып, эки башка сала берген. Адыган үйин жоктоп, Бабырган энезин санап жүрөт, база кырлар болуп, кыймык жок тура берген дешет.

Байлу агажы – мөш.

Танмазы – саракай, кулжа, отык, тоскуур.

Тонжондорло чечеркеп маргышканда, олорды мынайда **сөгөтөн-шоодотон:**

*Ару деп, тошко конгон,
Жараш деп, торко эдинген,
Женил деп, өкпө азыктанган,
Жылу деп, чөбрө одынданган тонжондор.*

*Тонг кышкыда той эдип,
Торбоктын бажын сүрүжип,
Боом ашкан тонжондор.*

Тонжон кижини кыназыла* балык кармактаган.

*Тонжон, тонжон «торт» эткен,
Тогус аяк көчө ичкен,
Тойынбаган ийт-тонжон.*

***кына** – кижинин кыймазында жүрөт курт (*орустап соли-тёр – глист*)

Аргымак (түүкилик куучын)

Арыкпай жайзангнын жангыс уулы, Бойкош, жуу-чак болордо, Казак жерине олжого барган. Ол жараш десе, жараш та, жарындуга туттурбас уул болгон. Оны ойрот баатыр дежи, казахтардын жаан бийи күйү эдип аларга сананган. Ол кача бербезин деп, онын кийиненг каруулчыктар жүрген.

Бир күн Бойкош сууга барыптыр. Сууны сузуп жадала көрсө, сууны төмөн малдын богы агып келген. Лаптап көрсө, ол сегис кырлу бок эмтир. Бу тегин аттын эмес, аргымактын богы деп таныйла, Бойкош сүүнип кожондогон:

Аргымактын богы деп,
Мыны кеминг таныйтан?
Арыкпай-таажы* уулы деп,
Мени кеминг таныйтан?
Эржиненинг богы деп,
Бокты кеминг таныйтан?
Эркиндү* жайзанг уулы деп,
Бойкошты кеминг таныйтан?

Мынайда кожондоп турарда, кожо суу алып барган бала сурады:

– Бок тудала, бодоп неге сүүнип турун?

– Аргымактын богын таныйла, Алтайымды санап кожондодым.

Ол бала казах бийге ончозын төкпөй-чачпай куучындап берген. Мыны уккан казахтар аргымакты табарга умзанып, бар-жок малын жуудырган. Бойкош ончо малды эбирип келзе, аргымакка түнгей мал жок болтыр.

***таажы** – *орустап принц*

***эркин** – *жайым*

– Кайда сенинг аргымагын? – деп, казахтар өчөп баштаган.

– Бу жаан суунын бажында журт бар. Андагы малдан барып көрөр керек – деп, Бойкош айтты.

Чын да, суунын бажында база кулга келген эмеген-өбөгөн эки карганак журтаптыр. Олордо, таакылу жабага ошкош, колыбуды кыскачак бир жаман кула айгыр болгон. Бойкош оны көргөн лө бойынча, аргымак бу эмтир деп таныган. Кула айгырды казахтар көрөлө, ичтери селендежи каткырышкан. Айгырга Бойкошты миндиреле, ары-бери желдир, көргөйис дешкен. Айгыр желип-желбей, күүн-күч жогынан тапыл-тупыл эдип желип турарда, казахтар Бойкошты камчылап, «Бу аргымак эмес, кодырлу жабага турбай» дежи электеп, өчөгилеп турды.

– Бүтпей турган болзогор, атты ээртейле, эки кап кумак артындыраар. Меге бир бууш тал чыбык беригер.

Казахтар уулдын айтканыла эттилер.

Аргымактын эди изип, колтыгынан ак көбүк агып келерде, Бойкош эки каптын кулактарын кезе чапкан бойынча, тал чыбыкка аттын жалмажына соқты. Аргымак, канадын жайып ийгендий, шунгып ийди. Бойкош десе сүүнип кожондоды:

Кускун тагма куркулдап,
Куу тебедим дебезин.
Кулугур казах мактанып,
Мени туттым дебезин.

Каргаа тагма каркылдап,
Кас теберим дебезин.
Казах тагма калактап,
Бойкошты туттым дебезин.

Казахтар калактажып, Бойкошты једип тударга, бир күндүк јерге сүрүшкен, је аргымакка једишпеген.

Алтайына жууктап, Бойкош кожондогон:

Тарбагатайдын талайын
Кечпезегим – ол кечсин.
Талбак бөрүктү казахка
Жүрбезегим – ол жүрзин.

Төрбөтөйдиг талайын
Кечпезегим – ол кечсин.
Телбек бөрүктү казахка
Жүрбезегим – ол жүрзин.

...Аргымай жайзаннын отто турган күлөр казаны кенейте күлүрөй берди. Өрөкөн алан кайкап, манзаарып айтты:

– Күлөр казан күлүрөзе, аргымак мантайтан деп уккам. Олжого барган уулым аргымакты танийтан. Ол келип жаткан эмес пе? Аргымакты токтодоп болбозыс. Ат үстинде уулды антара тартып алар тегеек* белетегер. Урукчы кижиге атты уруктаар*, чалмачылар – чалмадаар.

Токтоду жогунан ал-тайгалар ажып, эди-каны изиген аргымакты улус чалмадап-уруктап болбогон. Ат үстинде уулды бир карганак тегеектеп алган. Көрөр болзо, уулдын өлгөнү-тирүзи билдирбес. Улус оны кийиске салала жайкаарда, энделген санаазы ордына кирип, мынайда айткан:

– Эрчиштин суузын кечеримде, ол жанында кара бее киштеген. Ол аргымактын энези ошкоч. Онон ло билинбей калдым.

Аргымак анан ары барып жадала, Кан-Жабаганга токтогон, онын учун ол жер койго-малга кин-алтай дежет. Каракол ло Кайырлык өзөктөрдө анданган, онын учун бу жерлер салкындак. Чуйга жеделе силкинген, онын учун ол жер боржонду*.

*тегеек – балык тудар илмек, орустап багор

*урук – ат тудар илмек

*боржонду жер – кужур (той балкажы тусту жер)

Көжөө

Көжөө сөөк – **тонжон** сөөккө карындаш. Кеп куучынла болзо, көжөө сөөктү улус Мынгат деп аттуу жерде бүткен. XVIII чактын ортозында олордын отогы олжого барган эмитир. Улус көргөжин, жуу-чактан ээнзиреп, оодылып-чачылып калган журтта көөш жаткан. Олор көөшти антарып ийерде, анда уулчак отурган. «Көөштин алдына жажынып, тирүү арткан бала көжөө сөөктү болзын» деп, улус айдыштыр. Анайып, ол уулчактан таркаган балдар көжөө сөөктү болуп барган.

Жайыгы – ак койон.

Көжөөлөрдү мынайда **сөгөтөн**:

Көжөө кижиге көөрөнкөй,

Көөш казаны ажынкай.

Көөштин алдына кирип аларда,

Кулагын чычкан жип койгон.

Көжөөлөрдө көөшлө колбулу чүм-жан бар. Олордын балдары токтобой турза, жаңы чыккан баланы көөштин алдына жажыралар, үстине ак койоннын терезин ле талканнан туткан баланын сүрин салып, кам алкыш айдып камдайтан.

Төөлөс

Төөлөс сөөк Алтайда база бир жаан сөөктинг бирүзи. Оны кеп сөс мынайда керелейт:

Төөдөн жаан мал жок,

Төөлөстөн жаан журт жок.

«XVI-чы чактын ортозынан ала XVIII-чи чактын баштапкы эки онжылдыгына жетире Күнбадыш Сибирдин жеринде Теленгет каандык болгон ине. Адалган каандыкка төөлөстөр, кумандылар, чалкандулар, тубалар, шорлор кирген. ... Теленгет каандыкка бириккен бу түрк албатылар бойынын күүниле Джунгар Улус деп государствого кирген...» деп, И. Тенгереков бичиген.

Озодо төөлөстөр Алтын-Көлди эбиреде, Ак-Чолушпа ла Башкуш өзөгиле журтаган. Олорды Көчерен (Черен) жайзан башкарган деп, орус шинжүчилер бичиген. В.В. Радловтын «Из Сибири» деп бичигин кычырганда, төөлөстөрдү Катыра, Онок, Чотый, Ойон, Пеленек, Чаппан деп жайзандар башкарган. Бодоштыра айтса, Катыра – Кату-Кара, Онок – Боконок. 1860 ж. Чаппан Кенгиде Радловко туштап турарда, 22 жашту эн жийт жайзан болгон. Кийинде жылдарда төөлөстөрдүн жайзандары: Быйанты – Чаппаннын унугу, Каха – Боконоктын уулынын уулынын уулы, Жалбак – Быйантынын карындажы.

«Төөлөс сөөктөн **алмат, көбөк, тас, төрт-тас, жети-тас, оргончы, жабак, төрбөт** сөөктөр айрылган. Бу сөөктөр озодон бери карындаш сөөктөр деп бодолгон. Азыйда олордын отогы ла жайзангы жангыс болгоны – олор бирлик сөөк болгонын көргүзөт. Төөлөс оток (волость) 1625 ж. Бий сууны жакалай болгон. Айрылган тастардын ла төрт-тастардын отогы 1600 жылдарда Күнбадыш Сибирде болгон» деп, И. Чапыев темдектеген.

Кеп куучынла, төөлөс сөөктинг табылганы мундус сөөклө тудуш болтыр. *Бир калапту жуу-согуш болгон жерде сок жангыс кыс бала тирүү артыптыр. Ургун жанмырдын кийнинен ол бир болиок мөндүр (мус*) ле арбанын эки чарагын тапкан. Оны жийле, ол игис эки уулчак чыгарган. Удабай ол кыс кижиге барала, база бир уулду болгон. Уулдар чыдайла, баркызын алып, үч башка барарга жөптөштир. Жөөжөни үлежип келерде, бир төө лө бир куца артып калган. Ол тушта карындаштардын эн кичүзи айткан: «Төөлөрдү мен кабыргам. Онын учун төө меге келижер». Мыны угала, адазы айдыптыр: «Төө артыгын алган учун, адын Төөлөс болзын. Сенен таркаган бала-барка да төөлөстөр деп адалзын». Игистердин бирүзи айдыптыр: «Мен койлорды кабыргам. Куца менин болор» дейле, кучаны мүйүзинен ала койордо, мүйүзи кодорула берген. «Мус кааннын жеени болорын: Кочкордын мүйүзин кодоро тарткан учун, адын Кочкор-Мундус болзын» деп, адазы айткан. Ада-энезине одын-суу белетеп жүрген игистинг эжи айткан: «Нени алкап беререер, оны ла аларым». Уулынын айтканын адазы жарадып, каруу берген: «Сен де Мус кааннын жеени. Төп санаан учун, Чулум*-Мундус бол».*

Төөлөстөр лө мундустар бир канду карындаштар болбогон, же олор эне угыла тудуш болгоны мынан жарталат.

«Төөлөстөн көп жон жок, төөнөн жаан мал жок» деген кеп сөстинг учурын аярганда, төөлөстөр төө мал өскүрген улус. Экинчизинде, бу отоктын журтаган бир жеринин ады Түмечин. Бу сөс монгол тилден «төөнинг одоры» деп көчүрилет. Үчинчизинде, төөлөстөр казахтарга ла кыргыстарга жуук жаткан. Байла, олор чылап төө туткан.

***мус** – мөндүр, тош

***чулум** – чын, чындык, күйүзек

Төөлөстөр кижиге барган кыстарына мүргүүлдин чүми эдип жайык беретен. Онын кыйразын күрен аттын жалына буулайтан. Байла, оны керелеп, төөлөс таайларын мактап, жеендери жаңгарлайтан:

Күркүреде жыргаган

Күр-төөлөстөр – таайларым.

Күркүреде желдирген

Күрен-жеерен эрјинем.

Бир кеп куучынла болзо, *јуу-чактан ба, айса жаан оору-јоболдон бо, төөлөстөр арай ла болзо кырылып калбайтыр. Же озор төөнинг эдин јип, аргаданган дејсер. «Төөнинг эдин јип, тирју арткан төөлөстөр»* деген сөгүш сөс өрө айтканын керелейт.

Төөлөстөрдиг төзи – Бакты-Каан (Адыган эмезе Абыган).

Кеп куучынла, *кара-төөлөс сөөктү кижининг уулдары – Оргончы, Јети-Тас, Көбөк.*

Алтын-Көлдинг күнчыгыш јарадында ла Беле өзөктө (Улаган) јуртаган кара-төөлөстөрдиг **байлу тындузы** – айу.

Төөлөстөрдиг **жайыгы-байаназы** – сыгын, элик, тооргы, тас.

Байлу кыры – Алтын-Туу, Кадын-Бажы (Ўч-Сүмер), Түмечин, Абаган.

Јебренненг бери Алтайда јаткан калыктар Кадын-Бажы кырды башка-башка адаган. Темдектезе: Ак-Сүүри (сүүри башту, ак карга, тошко бүркелген кыр), Мусту-Туу (мус – тош), Ўч-Айры, Көк-Мөнгү (мөнгү – *орустап* вечный).

Өбөкөлөрстинг көрүмиле, Көк-Мөнгү – Кан-Алтайдын коручызынын, Ўч-Курбустаннын, јеезелеген јери.

Байлу суузы – Алтын-Көл.

Байлу агажы – карагай, мөш, кайын, терек.

Танмазы – тоскуур, ширее, ай, кулја, сулук.

Кокыр сөгүштери ле мактаган сөзи:

Төөлөс аттан тјрјүлген,

Төнгөзөккө сайылган.

Сангысканды шайрадып,

Саап ичкен төөлөстөр.

Төө мал жаан да болзо, сагыш јок,

Төөлөс бай да болзо,

Төринде кайыриагы јок.

Төөлөс өчөшсө, сөөгин бербес,

Төө јескинзе, балазын албас.

Төө бажынанг күн көргөн,

Төөнинг эдин јип,

Тирју арткан төөлөстөр.

Төөлөс төрин бербес,

Өлзө, сөөгин бербес.

Төөлөстөнг көп јон јок,

Төөнөнг жаан мал јок.

Төбө иачы јайылган төөлөстөнг улу ук јок,

Төрт таманы тайбайган төөнөнг жаан мал јок.

Төө јимеги – јимекей,

Төөлөс кызы – абакай.

Төр бажынанг тјшпес,

Төжи кјјүк төөлөстөр.

* * *

Соојынла болзо, јер-телекей Кер-Јутпа деп балыктын үстинде турган болтыр. Та ненин де учун ол кыймыктанарда, јер келтейе берген. Онон улам корон соок башталган. Алтайда журтаган эл-јон, оны јеезелеген тынар тынду кырыла берген. Бир күн Умай-Эне арткан-калган эки кызын кучактанып, олардын тынын корып аларга, түштүк јаар атанган. Једер јерге јетпей, Умай-Эне балдарыла кожо чарчап, үч сүмерлү кыр боло берген. Умайдын бажы – ортозындагы узун сүмер, кыстарынын баштары эки кырында оогош сүмерлер болуп кубулган. Алтайды түбектен айрыырга, Умай-Эненин өгөөни – Алтай-Ээзи Ылген кудайдан болуш сураган. Онон ло Алтайда амыр-әнчү јадын орныккан. Ыч-Сүмер – агару, байлу кыр деп адаткан.

* * *

База бир јетирүле, Јебрен Индостаннын өткөн түўкилик јолын көргүскен «Махабхарата» эмезе «Великое сказание о потомках Махабхараты» деп бичимелде айдылганын ајаруга алза, Алтай – кежиктин, јаан ырыстын, јыргалдын, сайралдын, билгири јаан ла агару үредүлү улустын јери, ойгор санаа-шүүлтелү кижиликтин туразы. Күн кудайлу индус каандардын угы-төзинин јааны Аксу деп суунын јаадында чыккан болтыр. (Көргөжин, Аксу бистин Көк-Суу аймакла агып јаткан Ак-Кем деп суу. Јебрен түрктер сууны кем деп айдатан).

Анда ла бичилгениле, Меру деп кыр – Јердин тектирмези (*орустан ось*), јер-телекейдin өзөгi. Онын да учун бу кыр төрт тенгистин кажызына ла јетире түп-түнгей ыраагында турат. Оймон ичинде јаткан каргандардын эске алыныжыла, олардын өбөкөлөри Ыч-Сүмерди Мөрү (Мөрю) деп адайтан.

Шингдеечи В.В. Сапожниковтын бичигенин бодоштыра көчүрзе, «Тенкейишкен карлу кырларды алтайлар агару деп байлап, качан да олардын үстине чыкпайтан. Анчада ла энтын Ыч-Сүмерди байлап, биске ол јаар јууктаарга да, оны лаптап ајыктаарга да јаабас дежетен».

Алтын-Көл

(соојын)

Качан да јебрен чакта Алтайда ачана болгон. Тайга-таш соой берген, ан-куш та јоголгон. Албатынын мал-ажы кырылган. Салган аш ончо күйген, онон тонгон. Эл-јон аш-курсак бедиреп јер сайын база берген.

Бир кижиде ат бажынча алтын табала, оны аякча ашка солыырга сананган. Ол балдарын торо өлүмнен аргадаарга, Алтайды алты айланып, узак баскан болтыр.

Алтынга ашты кем де солыбаста, ол Төөлөс-Көлдин бажында турган Чабдар деп кырга чыгала, «Ат бажынча алтын аякча ашка турбаган болзо, элен-чакка көл түбинде јатсын. Бүгүнгиде күннен ала көлди улус Алтын-Көл деп адазын» дейле, алтынды көлгө чачып ийген.

Эмди төөлөстөрдin көлин Алтын-Көл деп айдадыс.

(Ч.М. Алтайчинованын јууп алганынан)

Јети-тас, төрт-тас ла тас

Озогы чактарда «тастар» деп адалган сөөктөрдүн жаан биригүзи болгон. Ого **јети-тастар, төрт-тастар ла тастар** кирген. Тастар жебрен огустардын* калдыктары болгон.

Түүкичилердин бодоштыра јетиргениле, төөлөстөргө карындаш болгон јети-тастар, төрт-тастар ла тастар Эрчиш сууга јуук јерлерде јаткан. Јуу-чактан улам Сибир каандык јайрадыларда, олар Ак-Умар* суунун Бажына ла Түндүк Алтайга көчкүлеген.

Байлу кужы – тас. База бир јетирүле, јоло* деп куш.

Сөгүжи:

Көбүктү казан кайнатпас,
Конжоорлу аркыт тургуспас
Јери кичектү јети-тас.

***огустар** – VII-XI чактарда Төс лө Орто Азияда јаткан түрк тилдү калык

***Ак-Умар** – орустан Обь суу

***јоло** – орустан белоголовый орел

Алмат

Карындаш сөөктөри: **төөлөс, көбөк, јабак, коболы.**

Төзи – Бакты-Каан.

Јайыгы (байаназы) – койон, кас.

Байлу тындузы – кас.

Байлу агажы – карагай, корбо тал.

Байлу туузы – Башкуш.

Танмазы – саракай, кас, кулја, сырға, тоскуур.

Шабалин аймактын Каспа јуртында ла Ондой аймактын Алтыгы-Талду јуртында јаткан алматтардын ла өскө дө сөөктөрдүн **байлу туузы** – Короты-Бажы – Јал-Мөнгү. Ол кырдын бир ады Сарлык (*мал*) эмезе Сардык (*монгол сөс*) – мөнгү (тошту тайга). Кезик улус Тарлык дежер.

Өбөкөлөристин јетиргениле, *Тарлык деп атту баатыр Алтайдын түндүк кыйузын өштүнөн корулаган.* Тары эткен кыр деп, билимчилер бодоштырат.

Түүкилик куучынла, *Тарлык (Тарылык) деп тууда куй таш болгон. Мында ок-тары эдетен. Куйдын ичи өчөмик-боро өндү јымжак күкүр* таштан турган. Алтайлар оны теермендеп ийеле, сангысла кожсо кайнадатан. Онон бу чейинтиге айунун эмезе тарбаганнын өдин кожсуп, ок-тары јазайтан.*

Алматтарды **сөгөр** сөс:

Алгый казан ажынчак,

Алмат кижси ачынчак.

Алмыстан таркаган алматты

Ачындырарга, арбандырарга јарабас.

***күкүр** – орустан горючая сера

Билимниң жартаганыла, алматтар керейлерден* таркаган. Чуй ичинин алматтары – Көбөгөштин калдыктары.

Алматтар алмыс эненен чыккан деп жаандарыстын айтканын кеп куучын мынайда керелейт: «*Эки карындаш, Төөлөзөк лө Көбөгөш, андап барган. Кайра жанып жадала, ийни будын сындырып алган. Төөлөзөк аказы оны апарып болбой салала, курсак-тамакты, жадар жерди белетейле, сала берген. Көбөгөш жаткажын, сүреен жараш кыс келеле, оны ырада апарган. Жииттер бой-бойына жарап, эптү-жөптү журтай берген. Удабай олардо уулчак чыккан. Бу өйдө аказы карындажын аларга кайра келеле, оны таппаган. Көбөгөшти үйи тамзык курсакла азырап, карузып жүрерде, ол январын да ундып салган. «Үйим эт-жууны кайдан алып турган?» деп, бир күн Көбөгөш сананган. Андап бараачы бололо, үйи нени эдер деп көрөргө, жажынала кетеди. Көргөжсин, келин колын өрө көдүреле, балтырынан эт кезип, оны оттогы казан жаар салып ийди. «Бу мен алмысла журтап жаткан турбайым!» деп сананала, Көбөгөш сүреен тынг коркыган. Ол уулын алала качар десе, алмыс ого эки де алтам эттирбей, тудуп алар. Ырыс болуп, удабай Төөлөзөк жедип келген. Карындажынын бүдүш-бадыжы санг башка болордо, ол серене берген. Жаражайды көрөлө, бу алмыс деп, аказы сескен. Ол тўрген-тўкей мылтыгын октойло, алмысты адарда, ол оттын куйнына жыгылган. Карындаштар көрүп ле турганча, алмыс келин курумчы* боло берген.*

*керей(лер) – тўрк укту эл-жон. Олор Керейлен (орустап Керулен) деп сууны жарттай жаткан учун, керейлер деп адаткан. Жайлузы эмдиги Улан-Батор (Монголдын төс калазы) кала турган жерде болгон. Керейлер жебрен тўрк бичик-билик билген. Керей каандык Монгол каандыкка нажылажып жаткан ***курумчы** – кийистин өөнү

Алмыс эненен чыккан уулын Көбөгөш Алмадак деп адаган». Алмадактын бала-барказы Алтай ичине алмат сөөктүлөр болуп таркаган деп, сооҗын жетирет.

Алмыстарды кезик улус сары деп айдар, кезиги кара деер. Онон улам алматтардын кезиги **сары-алмат**, кезиги **кара-алмат** болуп калган.

Бу сооҗынла болзо, алматтар көбөктөрдөң таркаган. Улу энези – алмыс болгон учун, олар алмат сөөктүлөр болуп калган.

Төөлөзөк лө Көбөгөш (сооҗын чөрчөк)

Эки карындаш журтаган. Аказынын ады – Төөлөзөк, ачызы десе Көбөгөш болды. Кыш келерде олар жыш жаар андап бардылар. Барып жатканча, Көбөгөштин чаназы жыгыннын алдына кире берерде, ол будын сындырып алды. Төөлөзөк карындажын жүктенип апарарга сананган. Же оны өрө көдүреле, ыраак апарар аргазы жоҗын билди.

Арга жоҗто, аказы ыжык жер табала, карындажына жапаш тудуп берди. Аннын семис эдин көптөдө борчолойло, кургак одыңды чоҗуп, отты чоктондыра кўйдүрүп салды.

«Көк чыкса, келетен турум» деп айдала, Төөлөзөк жана берди. Кышкыда уйуктап жаткан ағаштардын ортозында Көбөгөш жаңыскан артып калды.

Бир катап ол жапашынын эжигин ачып, таңдакты аҗыктап отурган. Кенетийин ағаш ортозынан кардан апагаш кийимдү, кандык чечегиндий качарлу, узун кап-кара чачту кыс чыга базып келди. Ол айылга кирип, отты жаанада салды. Чий этти алала, Көбөгөштин шыркалу будына жыжып ийерде, сынык бут чүрче ле бүде берди. Ол ло энгирден ала кыс

Көбөгөштин абакайы болуп, жапашта артты. Ырысту Көбөгөш андап жүрер болды. Абакайы ан эдинен тамзык курсак азып, терелерин ийлеп, өгөөнине жылу тон-өдүк көктөп турды.

Бир жыл өтті. Төөлөзөктүн сурузы да жок. Үйи Көбөгөшкө уулчак чыгарып берди. Ол айдары жок сүүнип, билезин алганча жанарга сананды. «Жол бедиреп көрөйүн» деп айдала, айлынан чыгып, беш-алты ла алтам эдерде, коркышту куйун келди, жаан салкын онтой берди. Азарынан коркып, кайра жанар деп сананды. Уулчагын чочытпаска, эжикти араай ачып ийзе, ак эчки отты ажыра калып турат. Эчки Көбөгөшти көрөлө, агаш ортозына ойлой берди. Онын үйи кижиси эмес – алмыстын бойы болгонун жарт билди.

Ол ло тарый «Көбөгө-өш! Көбөгө-өш!» деген кыйгы ыраактан угулды. Көбөгөш аказынын үнин танып ийди. Ол уулчагын эликтин терезиле оройло, үкпекке салып, эжикти ачты. Бозогонын ары жанында карга сыраланган аказы турды. Онын бычкак өдүги алары жок үлтүрөптир, бөрүк-тоны да самтараптыр. «Бу жышта мен сени узак ла бедиредим. Же кандый жаттын, карындажым?» деп айдала, Төөлөзөк ачызын кучактай алды. Көбөгөш озо баштап кемзинип айтпай турала, учкары не болгонун үзе куучындады, чуудагы уулын көргүсти.

Уулчак аказына сүреен жарады. Төөлөзөк оны Алмадак деп адайла, карындаштарын айлына экелген.

Алмадак сүреен чечен анчы болуп өсти. Жаңгыс ла атту андап болбос болды. Кандый ла атка мингенде, онызы эртенгизинде ле өлүп калатан. «Түнде Алмадактын адына кандый да улус минип, оны кыйнап жат. Онын аайын көрөр керек» деп, карындаштар жөптөштилер.

Аннын мүүзинен кырба желим кайнадала, атты бажынан ала куйругына жетире сүртүп койдылар. Тан эртен олар

армакчыда атка келер болзо, апагаш койондый, алмыстар аттын сыртына сырылып калтыр.

– Э-э, колго узак кирбей турган кулугурлар, эмди туттурдаар ба? – бир үнле карындаштар кыйгырды.

– Журчыбыс Төөлөзөк, биске тийбегер! Күйүбис Көбөгөш, бисти божодып ийзеер! Уулыбыс Алмадак, бис сеге эр-жажына кул болуп жүрейис – деп, алмыстар жалынып ыйлашты.

Же үч карындаш алмыстарга килебей, сары тегенекле алары жок эдип чыбыктайла, айга-күнге чертендиреле, божодып ийдилер.

Көпжылдар өтті. Карындаштар карып-жажап, өбөкөлөрүнүн алтайына жана берген. Алмадактын балдары алмат сөөктү болуп Алтай ичине таркаган. Эмди анчылардын одузында ба, улус жуулган айылдарда ба ак башту каргандар алмыстын уулы керегинде чөрчөкти коолодо кайлап отургылайт.

Көбөк

Карындаш сөөктөри: **төөлөс, алмат, жабак, моңол.** Түүкичилердин жартаганыла, «көбөк» деп сөстин бүткени «Ак-Көбөк» деп чөрчөктө баатырдын адыла колбулу.

Озогы улустын куучыныла болзо, *көбөк сөөктүлөрдүн төс угы Жарынак деп кижинен таркаган. Көбөктөрдүн эн жаан бөлүктөри Эре-Чуйда журтагылайт.*

Бир сооңыгла, *оргончы-төөлөс кижини карындажына көк ийнекле энчи берип алкаган: «Көпөгөш ийнек берип жадым. Бала-баркан көбөк сөөктү болуп, эл-жон ортодо тарказын».* Мынан көргөндө, «көбөк» деп сөс «көк» деп сөстөн бүткөн.

Экинчи сооңыгла, *көбөк кижини ак куунан ла куулгазынды ак көбүктен бүдүйп, көлдүн түбинен чыккан... Айдарда, «көбөк» деп сөс «көбүк» деп сөстөн бүткөн болор бо? Байла, онын учун көбөктөрдү шооткондо айдыжатын: «Суунын көбүгү деп үрүйп ичейин дезем, кижини көбүгү сен болтырын».*

Эре-Чуйда көбөктөр **ак, кара ла тас-көбөктөргө, жытастарга** бөлинет, төмөңги алтайлардын ортозында **ак-көбөктөр, сары-көбөктөр лө моңол-көбөктөр** бар.

Ак-көбөктөрдүн, жабактардын ла жытастардын өбөкөзи – ук-төзинин жааны XVII чакта эл-жонун ээчидип, Том суунын жарадынан (эмдиги Көмүр (Кемерово) областьтын жери) Алтын-Көлгө келген. Оны түүкилик куучын мынайда керелейт: *«Көбөк, жабак ла жытас сөөктөр эки карындаштан – Жабагаш ла Көбөгөштөн таркаган. Олордын адазы ойгор көгүстү, баатыр кептү Жарынак деп кижини болгон. Онын жаан уулы, Жабагаш, жүк бир уул азыраган. Ол уулдан таркагандар жабак сөөктү улус болуп барган. Көбөгөш сойон каанын*»*

***каа** сойондон – каан

Жытасай кызыла журт тудуп, жети уул чыдаткан. Олордын уулдарынан ак-көбөктөр таркаган. Же жетинчи, кактанчы уулын Көбөгөш үйине учурлай, Жытас деп адаган. Бу уулдын бала-барказы жытас сөөктү болуп, база Чуй ичинде таркаган».

Жытас ла жети-тас сөөктөрдү булгабас керек. Олор эки башка сөөк деп, бу куучын жартайт.

Моңол көбөктөр кайдан келген? Кеп куучынла болзо, *озодо Алтайды моңолдор ло казахтар улай ла тоноп-жуулап туратан. Олорло Бүдүйки баатырга баштаткан эрлер тартышкан. Бүдүйки карган-тижендерди, эшилдерди бала-барказыла, анайда ок Агуна эжин ле жаш балдарын өштүлөрдөн качырып, Тура-Тур деп тайгага чыгарган. Жуу-чак тымый берерде, тайгада жажынган улус өзөккө түжүйп көргүлөзе, тонокон-өртөткөн Алтайы ээнзиреп калтыр. Айландыра не де жок. Тирү арткан улус өштүгө олжолотканы билдирип турган.*

Бир катап Агуна кандыктап жүрөле көрзө, суула кабай агып келеткен. Кабайда моңол уул бала жаткан. Ол баланы аргадайла, «Моңол-көбөк сөөктү карындажым болзын» деген. Анайып моңол-көбөктөр Алтайда таркаган.

Моңол-көбөктөр Алтайда таркаганын **Жыбан Транов** мынайда жетирет: *«XVIII чактын 50-чи жылдарында кыдат черү албатызын саткан Амыр-Санаага баштадып, кеен Алтайга табарган. Олор албатыны үзеге шыку кырып, Алтай ичин ээнзиредип салган. Тоолу ла алтай өрөкө аба-жышка, капчал корумдарга барып, коруланып арткан. Алтай ичинде жыт-жыбар арчылып, токыналу өйлөр келерде, алтайлар бирден-экинен биригип баштаган. Телкем кобы-жиктерге отоктор төзөгилеп, жүрүмдү улалткылаган. Ондыйлардын тоозында Кан-Жабаган ичинде Шиберди кобыда көбөк сөөктү*

алтайлар журтаган. Бир канча ой өткөн кийинде алтайлар Монгол жерине баргылап, саду өткүргилейтен. Бир андый саду өткүрген өйдө балдар жок көбөк сөөктү кижжи журме беи байталга өскүс уулаак толыйла экелген. Ол уулчакты Темичи деп адайла, монгол-көбөк сөөк берген.

Тас-көбөктөрдүн таркаганы мындый: «Бир катап көбөк сөөктү койойым кижжи сойонг укту кижининг айлына кирип келзе, айыл ээзи кызынын сурастап тапкан балазын буурга, кара-чоокыр жип кадып жаткан. Ол кижжи уулчакты айрып, азырап алган. Уулчак тас башту болгон. Ол эр кемине жеделе, журт төзөн жадарда, адазы оны алкап айткан: “Балдарын да, олордон до таркагандар тас-көбөктөр болзын”».

Кара-көбөктөрдүн өбөкөлөри сойонг укту улус болгон деп, каргандар айдыжатын. Көрөр болзо, торо өйдө Эре-Чуйга Кара-Сойонг жеринен бир журт улус келип, мында жадарга, ак-көбөктөрдүн жайзангынан суранган болтыр. Жайзанг ологорго килеп, жопти берип жарлаган: «Жонго жон кожудды. Мынанг ары кара-көбөк сөөктү карындаштарыс болороор».

Көбөктөрдүн төзи – Аба-Каан, Көкөрүнинг Көк-Ыйыгы.

Байлу агажы – арчын, терек, карагай ла кайын.

Байлу аңы – койон, сыгын; **кужы** – муркүт, куу.

Көбөктөрдүн байлу куштары муркүт ле куу да болзо, ончо алтай калык чылап, ологор аңырды, турнаны, телгенди, тарбачыны, шонгорды байлап жат. Куу – жангыс ла алтай калыкта эмес, бастыра телекейдиг калыктарында ару-чектинг ле сүүштинг темдеги. Бу куштар эштү, бой-бойына кару, сүреен жараш куштар. Ологорды өлтүрген кижжи жакшы жүрүм жүрбес, журтынанг улус короор деп, озодо алтай улус бу куштарды байлаган. Эжин жылытканда, ологорды келтейи калактап учуп жүреле, өлүп калат.

Муркүтти байлаганын кеп куучын мынайда керелейт: «Алтын-Көлдиг жарадында көбөк карындаштар журтаптыр. Ийни туйказынанг жегезине көзиг салган эмтир. Бир катап андап жүреле, аказы тенкейген кайалардыг ортозындагы туйукка түйжеле, чыгып болбой калган. Ийнизи аказына болушпай, жана берген. Бу туйукта муркүттердинг уй-азы болгон. Эне-адазы экелген өркө-чычкандардыг, жылан-келескендердинг эдиг азатпайлар түйбекке түйшкен көбөклө үлежип жийтен.

Муркүтчектердинг канат-куркуны тынгый берерде, көбөк эр ологордыг буттарына армакчыны буулайла, экинчи учыла бойынынг көксиг эбире тартып, кайананг төмөн божодынып ийген. Куштар кижини агаи-ташка согултпай, жерге чебер түйжүрип салган. Онон ло бери көбөктөр муркүтти «Тыныс алган байлу кужыс» дешет».

Арчынды байлаганы керегинде мындый кеп куучын бар: «Озо-озо чактарда бир көбөк сөөктү келинниг үч жашту балазы ойноп чыгала, жылыып калган. Оны улус канча күнге бедирейле таппаган. Бир күн келинниг айлына таныш эмес кижжи келеле, «Комыдап ыйлабай, Көк-Ыйыктыг эдегине бар деген». Келин айткан жерге барза, балазы арчын агаштыг алдына конып, аштабаган да, тонбогон до эмтир. Оныг учун көбөктөр арчынды сүреен байлап жат».

Танмазы – саракай. Саракай – Умай-Эне ле тенгериниг жайааныла колбулу. Бу танма үч ойликти бириктирип жат: өткөн, эмдиги ле келер өйди.

Көбөктөрдиг **сөгөр** чечен сөстөр:

Көөш казан көбүрчен; көбөк кижжи көөрөнкөй.

Көби көп көбөк, көмөкөйи куртту көбөк.

*Көбөктинг тамагы куртту,
Улузы көп, көбизи кулга жараар.*

*Көбөктинг казаны кайнабас,
Чегендү аркыт тургуспас.*

*Көбүргежин, көөш казан сообос,
Көөрөн-жаарап куучындаза, көкизе,
Көбөктинг куучыны түйгенбес.*

*Көөш казан көбүрчек,
Көбөк кижси ачынчак.
Көбизи – көп көбөк,
Көп сабазы кул көбөк.*

*Көөш казан көбүрчек,
Көбөк кижси көөрөм,
Көнөргөлү айрак тутпас,
Көбүктү казан кайнатпас.*

*Көбөктинг улузы көп,
Көбизи кулга жараш (жараар),
Табагы куртаган.*

* * *

Жебренде Алтайдын бир кеен өзөгине көбөк сөөктү бай кижси отогыла көчүп келген. Ол тушта эл-жон арчын деп агашты билбейтен. Көчкүндөр ыжык кобынын ичине кийис айылдарын тудуп, күлөр очокторун тургузып ийген.

Көбөктөрдүн жааны меестеги арчынды солун көргөн. Ол оны үзүп экелеле, турундардын ортозына салып, от

өзөктөптир. Арчын чыдырап күйерде, айылдын ичине жараш жыт жайыла берген. «Кандый жараш жыт!» дежип, балдар айылга кийдире жүгүришкен. Кенетийин оттон онту-калак, ый угулган. Айыл ээзи лаптап көрзө, арчын чачту жараш кыс ыш өткүрө жиргилжинделип турды. Онын сынган арчын чачынан кан агат. «О, Кудай! Кайрако-он, баш бол!» дейле, айыл ээзи арчынды оттон чыгарып, төрдөги эн ару жерге байлап-чектеп илип салды. Үйдеги каргандар арчыннын сынган, күйген шыркалу жерлерин ак сүтле эмдеп-томдоп сүртеле, ак бөсти эки өлүнөн* тиле жыртып, тагып ийген. (Мынайып кыйра-жалама табылган). Сүттүн тамчызы тийген шыркалардын каны токтоп, ак бөс-кыйрала танган сыныктар тудуштала берген.

– Мен – Бурканнын элчизи. Арчыннын уялары – жердеги журтым, иштенетен, тын арутайтан ийдем – деп, жиргилжин-кыс айтты.

– Калак-кокый, арчынды Бурканнын агажы деп таныбадыс, өрөкөн! Бир жаманысты таштагар – деп жалынала, улус мееске барып, уялуу арчыннын сынган саптарын ак кыйраларла танган. Ак сүдиле, эжигей-быштагыла, саржу-курудыла арчынды чөктөгөн. Арчын агаштын үстинде Буркан-кыс база катап ыш болуп жиргилжинделип көрүнеле айткан: «Мынан ары көбөктөрдүн кезиги от ажыра, арчын ажыра Бурканнын элчилериле куучындажып, оору-жоболдуларды жазып турар. Көрүнбес немени көрөр, угулбас немени угар. Албаты-жон Ак-Бурканнын алкыжын озор ажыра алар. Бу аргалары бала-барказына түжүп, үйенен үйеге улалар».

***өлү** – не-неменин жалбагын кемжиген алтай кемжү. Тереге эмезе бөскө ус сабарды салып, онын жалбагыла жырткажын, «бир өлү» деп айдарыс, эки сабарды салза, эки өлү болор, о.а.

Онон ло бери улус арчынды агару агаш деп байлап, мал-ашка тепсетпес болуп калган. Эл-жон арчыннын журтынан ырада көчкөн. Онон ло бери көбөктөрдүн төринде арчыннан жазаган жайык турар боло берген.

Оорыган-жобогон кижини арчыннын журтына барып, сүттен эткен курсак-тамагынан чөктөп, айдынып, алкыш-бийан сурайтан. Кажы ла уйанан эки саптан арчын алатан, көп үспейтен. Үскенде, ат-арчын үзөтөн, кой-арчынды үзерге жарабас. Кой-арчын – үрендү эне арчын.

Арчынды үскенде, күнчыгыш жаар эбиртип, сыбыра тартып сындырар. Сыбыра тарткан арчыннын чобра кадары сарбайа артып, күннен көлөткөлөп, өзөгүн кургатпас.

Үзүп жаткан кижини угы-төзүн, ады-жолун адап, ненин учун алып ла канча сап үзүп жатканын айдып, бажырып сурап жат.

Алтай кижини Сары-Бүр ле Жажыл-Бүрде айлынын ичин арчынла аластап, отко арчын салып, сүттен эткен аш-курсакла одын чөктөйт. Айылдын түнүгү Тенгериле (кудайла) тудуш. Отко салган курсактын тату жыды Тенгери өрө чыгып, ар-бүткенге, ак айаска түргөн жедет. Онын учун айылга ырыс, ээлерине су-кадык келип жат.

Арчынла аластанза, кижинин курчузы тынгийт, оору-жоболы жазылат.

(Танытпас Акулованын жууп алганынан)

Ыйыктардын адышканы **(чын болгон керек)**

Ада-Төрөл учун Улу жуу башталар жыл Ирбистүнийн ыйыгы кенетийин «күрс-жырс» эдип сүреен тын күркүреерде, ол ло тарый Көкөрү-Бажынын ыйыгы, мылтык аткан чылап, «жырс» эделе, «күл-күл-күл» деп күлүреерде, жердин үсти селендей берген. Мыны улус угала, «Ыйыктар адыжа берди, чак болотон эмтир» дежиپ комыдашкан. Бу байлу ыйыктар адышкан кийнинен, узак та ой өтпөй, сүрекей жаан жуу башталган.

Граждан жуу да алдында ыйыктар анайда адышкан деп, ол жердин улузы эске алгылайт. 1930 жылдарда көп улус билелериле акту жерге айдаткан, кезиги кайра жанбаган. Жылан бажы тирилгенде, жыл бажы айланганда, арткан улус ол ыйыктарга барып, Алтайын күндүлөп туратан.

Каргандардын айдыжыла, жебринде ыйыктардын адышкан (шыбалашкан) кезик таштары бой-бойына жетпей, жерге түшкөн эмтир. Ол жедеген таштар эмди ле чөлдө жатканча.

(К.В. Яданованын жууп алганынан)

Жабак

Х чакта жабактар Эрчиш* бажында жаткан деп, биске түүки жетирет.

Кеп куучынла, көбөк лө жабак сөөктөр Кайракан-Жарынактын уулдарынан; Көбөгөш лө Жабагаштан; укталып барган. (Бу керегинде «**Көбөк**» деп бажалыкта база кыскарта берилген). Эл-жон ортодо теле* сөөктү Жарынак деп кижжи жаан тоомжыда жүргөн. Ол терен көгүстү, ойгор санаалу, болотон керектерди озолодо билип салар жаан жайалталу эр болгон. Онын учун оны албаты Кайракан* деп байлап адайтан.

Кеп куучыннын жетиргениле, «Кайракан-Жарынактын Көбөгөш уулы Жытасай деп сойон* укту үйинен жети уулду болгон. Адазына учурлап, Көбөгөш эн жаан уулына Теле деп ат берген. (Теленен төөлөстөр таркаган. Теле сөөкти сойондор* теленит* деп айдатан). Ортон уулын бойынын адыла Көбөгөш деп адаган. Бу уул Жарынак улдазын төзөн, база не-немени билбес жерден билип, укпас жерден угуп салатан. Онын учун улус оны Көбөгөш дебей, Көбөк-Жарынак деп

***Эрчиш** – Иртыш суу

***теле** – бу сөөкти телү эмезе төөлөс деп адайтан. Экинчи жетирүле, Жарынак ак-көбөк сөөктү кижжи болгон

***Кайракан** – бийик тоомжыда, алкышту дегени. Алтайдын байлу тууларынын ээлерин ле кудайларды Кайракан деп адап жат

***сойондор** – эмдиги Туванын улусы

***теленит** (телениттер) – XVII чакта тоозыла эн көп тюрк тилдү көчкүн калык. Олор Сибирдин күнбадыш ла түйштүк келтейинде чөйилген элбек телкемдерде ары-бери көчүп жаткан. Чикезинче, эмдиги Том-Туранын (Томск кала) ла Бараба чөлдин (Барабинск) тундүк жанынан ала түйштүкте Алтайдын кырларына жетире жерди ээлеген. Телениттердин кезик отокторы

байлап адайтан. (Кийинде бу уулдан көбөктөр таркаган). Бежинчи уулын Саал деп кижиге учурлай адаган. Не дезе, Көбөгөш кижжи алып, айыл-журт тударда, Саал деп кижжи ого “саап ич” деп, сагалду эчки сыйлаган, “үрен аш эт” деп, саанакту аш берген. Айдарда, Саалдан саал сөөктү улус таркаган. Алтынчы уулына айткан: «Көзин чокту, алыптан жалтанбас курч болтыр, алмын-жилмин Алмат бол». Бу уулдан алматтар таркаган. Ол уулына айдыптыр: «От кырында орынду, орой түйшке уйкулу Оргончы деп атту бол». Оргончынан оргончылар таркаган. База бир уулын Кыпчак деп не адаган, жарт эмес. Ол уулдан кыпчактар өскөн. Эн кичинек уулын Жытасай энезине учурлап, Жытас деп адаган. Жытастан жытас сөөк таркаган.

Жабагаш аказы сок жагыс уул азыраган. Ол до уулын бойынын адыла Жабагаш деп адаган. Жабак сөөктүлер бу уулдан таркаган».

Жабактар көбөктөрдүн карындажы болордо, олардын жайыгы, байлу туузы ла тындузы тунгей.

Алтайга чөлдөн келген кыпчактар – киргин-кыпчактар. Айдарда, олар өскө кыпчактар.

Сөгүжи:

Айгыры бееге кичи жетпес жарбынчак жабак.

Көчүп, журтына жетпес жаман жабак.

Жамандашкан, талашкан,

Торбокло той этпес жаман жабак.

моңгол Алтайдын тундүк-күнчыгыш жанында жаткан. Анайда ок эмдиги Туванын жеринде, Күнчыгыш Сибирде Иркут суунын (эмдиги Иркутск калала агып жаткан суу) бажында ла Моңголдын Хубсугол (Хубсугул) көлин жараттай жаткан. Эмдиги бистер, алтайлар, олардын калдыктары болодыс

Саал

Саал (сагал) деп сөөк казах калыктын кара-сакал деп сөөгине жуук деп, түүкичилер жетирет (Г.Н. Потанин). Анайда ок саал сөөктү эл-жон салыр деп түрк тилдү калыкка база жуук. Салырлар Кыдат жеринде жаткан, өбөкөлөри Узбек жеринин Самарканд калазынын жуугында туулып, ак-жарыкка таркаган. Олор орто чактарда түрк укту огустардын* эн күчтү эл-жоны деп чотолгон.

(Төс саалдар керегинде «Жабак» деп бажалыктан база кычырыгар).

Саал (**сагал**) сөөккө карындаш сөөктөр: **көбөк** лө **төөлөс**. Саалдар **кер, сары, кара, айу, киргин** ле тургун-саалдарга бөлинет.

Киргин-саалдар Калка (түндүк Монгол) жеринен келген учун, оларды калка-саалдар деп база айдып жат. Олор Кош-Агаш аймакта көп туштайт. Анайда ок саалдар Ондой аймактын Жодро журтында бар.

Кеп куучынла, *өскүс калка баланы саал сөөктү кижиси азырап, калка-саал сөөктү болзын деген.* Ак-Чолушпанын саалдары **тургун-саалдар** деп сөөктү. Бу саалдар Кош-Агаш та аймакта таркаган.

Кер-саалдар Монголдын Комду (Кобдо) суузынын ары жарадынан келген деп жаандар айдыжатан. Олор, байла, кер аттарлу болгон.

Кеп куучынла, *кер-саалдар көчүп барадала, азып-тозып жүрген уул бала тапкан болтыр. Баланы бедиреп келерин билип, олор айунын балазын өлтүреле, өртөн ийген. Уулчактын эне-адазы келерде, «Бала божоп каларда, сөөгин*

*огустар – орустан огузы. VII-XI чактарда Төс лө Орто Азияда жаткан түрк тилдү калык

өртөн салдыс» деп төгүндөп, баланы бергилебеген. Ол уулдан таркаган улус айу-саалдар болуп барган.

Саалдардын **Төзи (кудайы)** – Бай-Үлген.

Танмазы – тажуур, жаа.

Байлу туузы – Сайлукемнин Сары-Үйыгы.

Сөгүжи:

*Саганаaktu арбаны согуп болбогон,
Сагалы сарбандаган эчкини сойып жибеген саалдар.*

*Сарыларын бөрү жиген,
Саадагын салкын алган,
Сагалын сарлык жиген...
Сагалду эчкизин өлтүр жип болбос,
Саганаaktu арбазын чарап жип болбос.
Карадан кара тайгага сөйкөнүп,
Бийдине чыдабай өлгөн сагал.*

*Саадагын салкын алып,
Саралазын бөрү жип...
Энечи саал бий болбос,
Улак терези ийге*кирбес.*

Баштапкы кокыр сөгүштин учурын кеп куучын мынайда жартайт: *«Эчкини сойоло, арбаны соголо, курсак эткен кижиси жалчы болор эмтир. Онын учун жети саалдын бирүзи де кыймыктанбаган. Бой-бойына өчөжип, тартыжып жадала, олор торолоп калган».*

---

*ийге – тере уужаганы

Оргончы

Оргончы сөөктүлөр – *Оркон** ичинде жаткан төөлөстөрдөн айрылган улус деп, түүкичилер темдектейт. «Оргончы» деп сөс «Оркон» деп сөстөн бүткөн дежер.

Төс оргончылар Көбөгөштин угы-төзинен барган. («Көбөк» деп бажалыкты көрүгөр). Олордын өскө бөлүгү ачана-торо өйдө Чуй ичине жыш жеринен келген Боокту деп туба кижинен таркаган.

Оргончыларды **сөгөр** сөс:

Оро-жара жийле,

Орого толо чычала,

Ойто кайра казала,

Богын жиген оргончы.

***Оркон (Орхон)** – эмдиги Монголдын жериле аккан суу

Мундус

Мундустардын карындаш сөөктөри: **төөлөс, кыпчак ла кергил.** Алтай улустын ортозында **кара ла сары-мунду-стар, болочай,**

тиберек (чеберек), чулум, болос деген бөлүктөри бар; **кочкор** бөлүгү **кичү-теленет** деп карындаштарлу. Байат жеринде **кочкор-мундус ла чулум*-мундус** таркаган.

Албатынын жартаганыла, «*мундус*» деп сөс «*мунду*» (уйат жок) деп сөстөн бүткөн. Соојындагы шүүлтени ајарганда, ол «*сурас*» деп сөстинг учурын алат. Озодо кыс кижги сурастап бала тапканда, оны улус јаратпай, «*уйатту*» дежетен.

Соојыгла, *јуу-чактан арткан сок-јангыс бала аштап-суузап јүреле, јаан мөндүрлү јанмырга учураган. Јут-јулакај токтоордо көргөјсин, онын отурган јеринде бир болчок мөндүр јаткан. Оны јара тудуп ијерде, буудайдын эки чарагы чыгып келген. Кыс буудайды јийле, барлана берген. Ол тенип јүреле, калын јуртка туштап, кижиге барган. Ненен улам барланганын уулдын төрөөндөрине айткан болтыр. Айы-күни једерде, ол эки уулчак тапкан. Барган эрден база бир уул чыгарган.*

Балдар чыдап келерде, адазы ологго иш јлештирген: бирјзин кой күтсин деген, экинчизине төө кабырткан, јчинчизи ада-энезине одын-суула болужып јүрген.

Уулдар эр кемине једерде, энизин јлештирер өй келген. Јөөжөни төрт башка јлеерде, бир төө лө сынар мјјүстү бир кочкор артып калган. Карындаштар ологды блаажып тура-ла, экјзи айдыптыр: «Койды сојоло, јаба јип салар керек». Је ортон карындаш јөпсинбеген. «Мен кой күткем. Кочкордын

***чулум** – «Төөлөстөр» деп бјкте јарталган

артыгын мен аладым!» дейле, кочкордын мүйзинен кап алган. Карындаштары кийинен туткан. Койды тарткылап турганча, мүйзи кодорыла берген. Ол тушта адазы айткан: «Кочкор мүйзин кодору тартканы Кочкор-Мундус болзын». Төө күйткен кичи карындаш айткан: «Кой кабырган карындаш артык кочкор алды. Төөлөрдү мен күйткөм, артык төөни мен аларым». Ол тушта адазы айттыр: «Төө артыгын алганы Төөлөс болзын». Жөөжөгө үстүкпей турган уулына бурылып айтты: «Жаан уулым, мус мырчактан* жарылган. Мус (Тош) кааннын жеени болорун, адын Чулум-Мундус болзын».

«Мундустан эл өзің, мунга жедеп эл болды. Кочкордон эл өзің, тоолоп болбос эл болды. Төөлөстөн эл өзің, көп төчин* эл болды» – деп, каргандарыс айдатан.

Билим бичиктерди кычырганда, кыдат, казах тонокчыл өштүлөрлө күүн-кайрал жок тартышкан мундустан көп. Темдектезе, Эрелдей* деп эр ирkit сөөктү Бүдүки кайныла кожо кыдаттарга садыган Чаадактын жуучылдарыла, Кочкорбай деп казахтын тонокчыларыла көп катап жуулашкан. Учучында Эрелдей Кочкорбайдын бажын баскан деп жетирү бар.

1992 ж. В.Н. Тадыкиннин Казан калада түрк билимчилердин конференциясында эткен докладында бичилген: «Жебрен түрктердин түйүкилик эчилеринен көргөндө, мундус сөөк жангыс та алтайларда эмес, онойдо ок кыргызтарда, хака-

---

***мус мырчак** – мөндүр

***төчин** – «төртөн өрөкө» дегени. Айдарда, бир төчинде төртөн өрөкө улус

***Эрелдей** – жайзаңнын темицизи болгон. Алтай Арасейге кожулган кийинде алтайлардын баштапкы төчининин (дючина) жайзаңгы боло берген

старда, тундук казахтарда ла бир кезек өскө дө түрк калыктарда туштап жат... Олор бойлорун «Мен ту ас» дежетен. Оны эмдиги тилге көчүрзе, «Мен туунын кижизи» дегени. Бу түрк сөс кубула-кубула келеле, учында «мундус» болуп калган».

Төзи (кудайы) – Бай-Үлген, Каршыт, Каракуш*.

Байлу кыры – Кара-Кайа. (Бу кыр Чой аймакта).

Байлу тындузы – бука, койон, бөрү, мүркүт.

Байлу агажы – мөш, кайың.

Танмазы – жүректү сегис жангы ай, күн, тоскуур, сулук.

Сөгүштери:

Бука жуулып мал болбос,

Мундус жуулып эл болбос.

Мундус, мундус – мун алу*.

Уйдый сүзеген, ийттий үреген,

Аттый тебеген, айудый тудаган мундус.

Мус мырчактан жарылган Мус кааннын жеени.

Мундус, мундус муналу,

Бука жуулып уй болбос,

Мундус жуулып журт болбос.

Жайзаңдары: Боктуш, Эрелдей, Бекеш, Бакай, Апанас, Корты, Козунай, Түжеген, Пөтүшке, Боробаш, Темей, Купан, Адыжок.

1991 ж. курултайда тудулган жайзаңгы: Николай (Күндүчи) Алексеевич Мегедеков.

***каракуш кумандылап** – мүркүт

***алу** – тенек

Кергил

Кергилдер кара-кергилдерге, ак- кергилдерге ле тас-кергилдерге бөлинет.

Карындаш сөөктөри: **кыпчак, мундус, төөлөс.**

«Кергил» деп сөстин бүткени эмдиге жетире жарты жок артат. Же жаандарыстын айтканыла, бу сөс «кере-тас» деп ондомолло колбулу. Бис күрөң атты «кер ат» деп аңылайдыс, түк эмезе чач жок болзо, «тас» деп айдадыс. Анайда ок бистин жерде тас деп куш бар. Бу куштын бажы тас. Билимчилердин бодоштыра жартаганыла, *кергилдердин угы-төзи тас сөөктү улусла бирлик. Айса болзо, жебрөндө омордын күрөң чырайын аңылап, «кер-тастар» деп айткан болор бо?*

Кеп куучынла «тас» деп аңылаганы мындый болтыр: *«Кергилдерде Жес-Бука деп баатыр болгон. Ол Кадыннын көчкөлү бийик тайгаларында аңдаарын сүйүтөн. Көчкө карды колыла кыймыктадып, эмезе жаңыландыра кыйгырала, онын алдыла өдө конотон. Же бир катап ол көчкөлө жарыжала, карга көмдүрүп салган. Жес-Буканын жаан уулы, Жес-Казан, Кадын ичинде ле журтап арткан. Кичинеги – Чычканак тогус уулын ээчидип, жуу-чакту өйдө Эрчиш сууны жараттай көчүп жүргөн. Баскындап жүргөн балдардын эң кичүзи арыйла, тыттын төзине уйуктап калган. Бала изүде тере бөрүктү жадарда, тас бажынын төбөзінде кежези бийттеп калган. Мынан улам кергилдерди «Кежези куртту тас» деп шооткылайт».*

Кеп куучында «кергил» «керки*» деп сөстөн бүткөн. Угар болзо, кергилдер жебрөннө бери Алтайда журтаган. Омор темир согуп, үлдү-кылыш, көө-куйак эдер устар болгон. Жуу-жепселден башка алтын-мөңгүннөң жүзүн-жүүр кееркемелдер

---

*керки (жебрөн сөс) – малта

жазайтан. Кергилдер мал-аш тутпаган болтыр, онын учун ары-бери көчкүндөбөй, кышкыда тураларда жаткан. Малта тудунып, агастан тудунар-кабынар эдимдер эдип турган учун, оморды *керкилүлер* дежетен.

Кергилдер ле кыпчактардын төрөөнзишкенин база ла кеп куучын керелейт. *Ол ло өрө айдылган Чычканактын ас-мас кергилдери Алтайына жанып, кыпчак сөөктү жайзанга баккан. Анайып, кергилдер ле кыпчактар карындаш сөөктөр боло берген.*

Төзи (Кудайы) – Бай-Үлген.

Байлу туузы – Жал-Мөңкү, Үч-Эңмек, Бабырган.

Байлу аңы, кужы – сыгын, бөрү, томыртка.

Байлу агажы – тал, кайын.

Танмазы – кас, ай, жүрек, кежегелү тоскуур.

Сөгүжи:

Кергил, кергил, кере-тас,

Кежези куртту тас.

Атка минзе, чабыган тас,

Айылга кирзе, копчы тас,

Аркага чыкса, кожончы тас,

Аракы исе, чалчык тас.

Оромбыла чычатан,

Ойдыкбыла сийетен.

Кежези чычандап,

Кериш бедиреер кергилдер.

Атка минзе, бөкө тас,

Айылга кирзе, копчы тас.

Кыпчак

«**Кыпчак**» дегени көп түрк калыктардын биригүзи. Кыпчактар жебрен өйдө Алтайдын тууларынан ала Күнбадыш Европага жетире, Орто Азиянан ала Жайыктын тууларын эдектей ле Эдилди (Волга) жакалай журтаган... Эмди де телекейде мундар тоолу кыпчактар бар. Олордын көп сабазы бистинг ороондо...

Кыпчактардын биригүзи орто чакта жайрадылган. Олор көп тоолу албатыларга кожулала, оларды жаңынан төзөөрине турушкан. Кыпчактардан **мундус** ла **кергил** сөөктөр айрылган. Же онын эн калганчы ла бузулбас бөлүги – **кумандар**, эмди **кумандылар** деп адалат. Бүгүнгү кумандылар – кыпчактар болуп жат» деп, Иженер Чапыев айткан.

Карагол, Кенги ле Беш ичининг кыпчактарын **Кутук жайзан** башкарган. Кыпчактарда Ирбизек деп баатыр кептү кижжи болгон. Ол ат-нерелү күрөшчи деп, Алтай ичинде жарлу.

Кыпчактардын карындаш сөөктөри: **мундус**, **кергил** ле **төөлөс**.

Алтай улустын ортозында кыпчактар **сары**, **кара**, **котон-кыпчактарга** болинет, анайда ок **ак**, **сурас**, **акча**, **тарга**, **көдөнчи**, **кутус** дегендери де туштайт.

Кыпчактардын өскө дө бөлүктөрин Кан ичинде журтагандардын кеп куучыны мынайда жартайт: «*Озодо бир сокор кыс сурастап бала чыгарган эмтир. Баланнын сөөги не деп сураганда, кыпчак ла деер. Бир катап эр кижжи келеле, «Мен – баланын адазы. Уулымды көрөргө келдим. Баламды окшойло, белин сыймап салайын» деп жайнаарда, келин ого бүдүйп, балазын көргүскен. Эр кижжи баланы алала, кача берген. Кийинде ол уурдап апарган сурас-кыпчак жети уулду болгон. Уулдар чыдаарда, ол балдарын бөлиир деп, той-жыргал*

эткен болтыр. Жылкы малды сойоло, тепшиге этти чыгарып, жергелей отурган уулдардын алдына салган. Малдын казызын алып жигенин «казах-кыпчак болорын» деген. Карта тутканын – карта-кыпчак, жал алганын – жалчы-кыпчак, кыйма жигенин – көдөнчи-кыпчак, тарга (кабырга) алганын – тарга-кыпчак, баарын (буурын) жигенин – барс-кыпчак деп адаган. Жетинчи уул нени де жибеген. Уулдар айыл-журтту болуп, жер-башка барарда, адазы база катап кижжи алып, база бир уулду болгон. Бу сегизинчи уулына ол айдыптыр: «Адымды ададып жүр, сурас-кыпчак сөөктү бол».

База бир кеп куучынла, *Кан ичинде журтаган Токпок деп кыпчак кижжи уулдарын айлына алдыртып, малдын эдиле күндүлеген. Кол алып жигенин «Котон-кыпчак бол» деген, кабырганы тутканын – тарга-кыпчак, карта алганын – көдөнчи-кыпчак, жал талдаганын – жалчы-кыпчак, сары жууны жигенин – сары-кыпчак, «Сурас уулым сурас-кыпчак бол. Калганчы уулым казах-кыпчак бол» деген.*

База бир жетирөле, бир бөлүк кыпчактар Котыйан каанынын адыла **котон-кыпчактар** деп адаткан.

Казахтардын олжозынан качкан кыпчак кыстан уул бала тууларда, ол **казах-кыпчак** сөөктү боло берген. Онон таркагандар – казах-кыпчактар.

Кутус-кыпчактардын кылык-жаңын чокумдап, өбөкөлөрис мынайда айткан: «*Корон-сары жыланнын өзөгинен чыккан шулмус кыпчак*». Бу чечен сөс кыпчактарды **кутус** деп аңгылаганын, байла, жартаган. Анайда ок **сары-кыпчактардын** таркаганы база жыланла колбулу.

Эре-Чуйда кыпчактар мынайда болинет. Олор: **ак**, **кызыл-көс**, **жайат**, **тумат**, **көдөнчи**, **мойынчы**, **жалчы**, **табыт** деп кыпчактар.

Кызыл-көстөр Эжен-кааннын черүзин Чуйдан ойлоткон.

Ол жуучыл кыпчактардын көстөри казырына кандалып калатан учун, оларды **кызыл-көстөр** деп адаган болтыр. **Жалчы, көдөнчи-кыпчактар** – жалданып мал күдүп, жылкынын карта-кыймазын ла жалын жип жүргендери. Мойын челдегендери **мойынчы-кыпчактар** болуп калган. Сооңуңла болзо, бир кыпчак кижиси табыт (табылгы)* агаштын төзинен жаш бала табала, табыт-кыпчак сөөктү уулым болзын дейле, азырап салган. Онон таркагандар табыт-кыпчак сөөктү улус болуп көптөгөн.

Шинжүчилердин жартаганыла, **ак-кыпчактар** ла **кызыл-көстөр** жаңыс кыпчактар. Олордын **танмазы** – ай.

Жайа аларга, жалданып иштеп жүргендери **жайат-кыпчактар** деп адалган.

Кыпчактардын арткан бөлүктөри чокымдалганын кеп куучын мынайда жартайт: «Монгол жеринде жуулажала, жанып келеткен Кайракан-Жарынак (Ол керегинде «Жабак» деп бажалыкты көрүгөр) Байан-Үлгейге келеле, арыган-чылаган жуучылдарын үч күнгө амырадып, жаан жыргал өткүргөн. Эң талдама кызыр беенин эдин эң талдама жуучылдарга үлеген. Арказын кезип береле, «Ак-кыпчак бол» деген, указын алганы – күндүчи-кыпчак деп адаткан, бут келишкени – тумат-кыпчак, жал жүгени – жалчы-кыпчак, кыйма келишкени – көдөнчи-кыпчак боло берген».

Төзи – Бай-Үлген.

Жайыгы – койон.

Байлу (ыйык тайгазы) туузы – Ирбистү, Ак-Туру, Көкөрү.

Байлу тындулары – сыгын, бөрү, турна.

Байлу агажы – мөш, кайын.

***табыт** (табылгы) – орустан таволга, таволжник деп агаш

Танмазы – ай, сулук, тоскуур.

Сөгүш сөзи:

*Үч өлгөн сары-корон жыланнын
Ичинен чыккан сары-кыпчак.*

Бу сөгүшти кеп куучын мынайда жартайт: «Озо өйлөрдө кыпчактар жыландарла жуулашкан. Учү-учында бир кыпчак ла бир жылан арткан. Жылан кыпчакты жегеле, ажырып ийген. Же кыпчак эр курында кыстанган малтала жыланнын кардын жара сайала, чыга берген».

*Тейлегенди киштедип,
Айгыр салган кыпчактар.
Кучыйакты чыйыктадып,
Кулун салган кыпчактар.*

*Кийдире базып ийдин алган,
Кийдире базып, келдин алган,
Комыргай аркытту,
Куу жодо бышкылу,
Тейлеген айгырлу,
Сангыскан беелү
Кинчектү кыпчак.*

*Кейине болуп келдин алган,
Кызылына болуп кызын алган кыпчак.*

*Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызын алып тирилген.
Аланчыктан астыгып,
Алты жылга тениген.*

Сөгүштин учурын аайлаарга, бу кеп куучын биске болу-
жар. «Озо-озодо изј оорунан* улам ончо кыпчактар кырылып
калган болтыр. Јүк бир Мамыт деп эр кижги сыйныла кожо
арткан. Мамыт алты жылдын туркунына ак-жарыктын
јстиле базып, угын улалтарга, эш-нөкөр бедиреген. Је кем
де ого барбаган. Арга јокто Мамыт сыйнын алган. Онон ло
кыпчактар көптөн таркаган».

Кыпчактар (соојын)

Сап-сары, сары-корон жылан жүрген болтыр. Ол јаантайын
улуска јаманын јетиретен: анчы кижининг – ийдин, јоктунын
– сок јангыс адын, база бирүзининг балдар азырап турган уйын
чаккан турар.

Бир јокту кижининг уйы өлүп каларда, бозузы артып кал-
ган. Ол кижги бозунунг јаанаарын сақып, «Бозу чыдаза, бал-
дарыма уй болор» деп иженип жүрген. Је жылан оны да чагып
салган. Көөркий кородоп, жыланды ташла балбара согорго ке-
леле аткан: «Јокту-јойуны ыйлаттын, көзининг јажын ичтин,
бир де јакшы этпедин! Жылыжын да, коронунг да јаман! Мен,
сен чилеп, албатыга јаманым јетирип жүрген болзом, туку
ла качан өлүп калар эдим». «Сенин ач-үренинги көрөйин!
Мендий болгылап калбазын!» деп айдала, жылан жүре берген.

Бир күн жылан жылып баратса, ол кижининг эки јашту
балазы ойноп жүрген. Жылан онөтийин жылтырууш эрјинезин
куйругына саларда, бала оны тудар болуп, кийнинен барган.
Жылан там ла ырап, баланы апарган эмтир. Бала уйуктап

*изү оору – тиф

јатканда, ол оны эместенг чагып, эди-канына коронунг бо-
жоткон. Көрөн эди-канына өдөрдө, бала саргара берген.

Жыланнынгу уулы чыдайла, адазындый, јаман кылыкту
болуп калган. Ол бир де јакшы керек этпейтен: айландыра
улуска кара сананар, мал-ажын уурдап јиир. Онойып турала,
уулдын айыл-јурт тудар өйи јеткен. Кижги аларга турза, кем
де ого балазын бербейтен. Учында ол сүреен казыр кылыкту
манјы-тодош кижининг балазын албанла алган. Тодош кыс
онынгу кылыгына чыдабай качарда, кыпчак уул ого боочы
јерде јаба једижеле, мойнын омырып ийген. Онон ол сойон
укту кижининг кызын уурдап экелген. Онызы да качарда,
ол ого једижеле, көлдинг јанына тайып салган.

Бир катап кыпчак эр агаштынг төзинде одуланып
јадарда, колын тузакка шыркалаткан тижги бөрү келген. Ол
бөрүни јазала, улустынгу малын кырып тур деп ийген. Бөрү
јаантайын кой тудуп экелетен. Анайып турала, олог эмеген-
өбөгөн болуп јуртай берген. Тижги бөрү ле сары-кыпчак эр он
беш уул азыраган. Энг јаан уулынынг кининг монгол эмеген
кескен учун, оны адазы монгол-кыпчак деп адаган, тумат
эмеен кининг кескени – тумат-кыпчак, казах эмеен кескени
казах-кыпчак болуп калган. Арткандары сары, ак, кара,
тарга, јалчы, барс, такаа, таајы-кыпчактар ла онон до
өскө кыпчактар болуп таркаган. Олог, бөрү ошкош, казыр,
жыландый, сары чырайлу, кызыл көстү улус болгон. Учында
олог чөлдөрдө јадар көчкүн улус боло берген.

(Т.М. Садалованынгу жууп алганынан)

* * *

Шингујчилердинг јартаганыла, сары-кыпчактар
күнбадышта таркаган, ак-кыпчактар – түштүкте, кара-
кыпчактар – түндүкте.

Казах-кыпчактар казах укту эненен чыккан болтыр.

Шотон-кыпчактар (шотон-кыпчактар) – сүреен жуучыл улус. *Шотон – керишчен, согушчан* дегени.

Котон-кыпчактар – олјого барала, монгол болуп калган түрк отоктын улузы. Олор XVII – XVIII ч. бажында Күнчыгыш Туркестаннын түрк каандыктарына кирип, Манјы (Маньчжур) Кыдатла жуулашкан.

Сукас-кыпчак (кеп куучын)

Котон-кыпчак эр сокор эпшинин сурастап тапкан балазын айрып аларга мекеленген болтыр. Ол ээрлү ат јединип келеле айдыштыр: «Мен – баланын адазы. Бойынды да, баланды да азырап саларым». Көөркий ого бүделе, атка минип јадарда, «Баланы бер, тудуп турайын» деп айдала, ол эр кижн баланы алганча мантада берген.

Кыпчак малдап јүреле, ол үй кижн кайда, канай јүрет деп соныркап, ыраагынан көрүп туратан. Бир күн көрзө, сокор келин момондордын тобрагын сыймап, эки эмчегинин сүдин саап, кыпчактарды кармап турган: «Түкүрейин, кал-тенек кыпчактар! Угын јаранып-корболоньп өссө дө, эркек бүткени, сен ошкош, шотон, тенек, казыр болзын. Кыс бүткени, мен ошкош, бажы-көзинен оору болзын. Санаалу уулыннын јүрүми кыска болзын. Јүрүми узун уулыннын санаазы кыска болзын!». Кыпчак эр удуратайткан: «Бис уйаланып, корболоньп өзөрис, кин болорыс. Көп болорыс, бай болорыс! Боро тобракка сааган сүдиннен боро айгырлу мал бүтсин, кара тобракка сааган сүдиннен кара айгырлу мал бүтсин».

Кыс тура калбай аткан ла: «Кыс балдарын, мен чилеп, јурт јок јүрзин, улустын јуртына кирип јүрзин».

Уурдап алган уулчак чыдаган, кижн аларда, азыраган адазы оны алкап, «сукас-кыпчак бол» деген.

Кудайгулынынјажыды

эмезе котон-кыпчактар кайдан келгени керегинде

Алтайлардын XVII-XVIII чактарда, Ойрот-каан тушта јүрген јүрүмин тегин улустап болгой, бис, түүкичилер де, чала-была билерис. Кезик улус түүкизин өбөкө-кумранын билбей јадып, тескери шүүлте де айдып јүрет. Темдектезе, мусульман јанды ла оны јандаган кыргыз, татар, башкир, казах, узбек, туркмен, карачай, балкар, турок ло оног до өскө көп-көп бисле угы јангыс карындаштарыбысты алтайлардан чек туура-туш улус деп тапмалап турган улус бар.

Јер-телекејдин үстинде алтайларла угы-төзи, тили јангыс 150 миллион кире тоолу түрк калыктар јуртап јат...

Ойрот кааннын эли јайрадылар алдында, 18 чактын башкы јарымында, алтай улустын отокторынын бирүзи Кыпчак оток болгон. Ол отоктын јайзынгы Кутук эди. Кутуктын башкарган улустын көп сабазы Кырлык, Јабаган, Јоло, Кенги, Бешпелтир (Шабалиннин) өзөктөрдн ортозында јуртаган. Ол јерлерде кыпчактар эмди де сүрекеј көп. Алтайлар Арасейге колжулган да кийинде Кутук узак јылдардын туркунына кыпчактардын отогын башкарган эди.

Кутуктын угы-төзи керегинде орустын документтеринде сүрекеј јилбилү неме бичилген. Онын адазын, Кудайгулы деп атту кыпчак кижини, ойрот каан «Бухарадан» алты кара киштин терезине садып алтыр. XVIII чакта орустар Бухара деп Орто Азия ла Чыгыш Туркестанды адайтан. Чыгыш Туркестан эмди Китајда Синьцзян автоном район деп адалган түрк укту улус јуртаган јер...

Кыпчак отоктын јайзандары кыпчак сөктин котон (кор-

тон) ло сурас кезектеринен болгон. Сурастар – котондордын корбозы. Олор котондордон XIX чак киреде айрыланган. Котон-кыпчакты кезик улус кортон-кыпчак деп айдар.

Эмди кортон-котон деп сөстинг учурын казып көрөли. Орус алфавиттин буквалары бистинг түрк тилдердин «к» ла «х» табыштардын ортозындагы табыжысты бир учуралда – «к» буква ажыра, экинчизинде «х» ажыра темдектеп турган учун, котон деп сөс «хотан» дегенине түнгей деп, кезик шинжүчи аярбаган да болор.

Хотан – (Котан) деп жер кайда эди? Синьцзяннын өзөгинде! Котон деп сөс Кудайгулынын төрөли жаар апарып жаткан эмес пе?

Хотан-Котан эки атту болтыр. Онын база бир ады Кордан эмтир. Байагы «кортон» деп сөс база чыгып келген эмес пе?

Кыпчактар Котан-Кордан деп жерге кайдан барган болотон? Түүки түйинтилерин түзөткөн улус айдар, кыпчактар алдында жаан калык болгон, Алтайдан Кара талайга жетире журтаган деп. Кыпчактарды мен керек десе быжыл Турция барып жүреле, Стамбулдан таап алдым. Ондогы кыпчактардын көп сабазы Кара талайдын жаказында журтап жат дежет.

Алтайдын кыпчактарынын көп сабазынын өбөкө-кумраны Кыпчак отокко кирген. Эмди олардын ач-үрени Кан-Оозы, Ондой, Шабалин аймактарда журтап жат. Кыпчак отокко кыпчактарга карындаш, олардын журтында жаткан мундус ла кергил сөөктү улус, онын башка-башка сөөктөрлү өскө дө улус кирген.

Г. Самаев, түүки билимдердин кандидады

Майман

Калыгынын түүкизин жакшы билер Иженер Чапыев өрөкөннин айтканыла болзо, “Майман – найман” деп адалган улус монголдорго жуук журтаган. Маймандардын кезиктери Төбөт-Тангут (Тибет) жаар барган, көп сабазы Монголда арткан. Бүгүнгү күнде олар Алтайда, Казахстанда, Киргизияда чук журтап жат.

Анайда ок узбектердин, кара-калпактардын ортозында ас эмес. Темдектесе, Кыргызстанда кара ла көкө-маймандар бар.

Эрчиш бажында журтаган маймандар Казах жеринин чөлдөрүн ле алтай чөлдөрди өдүйп, Бийдин ле Кадыннын белтирине көчүйп келген болтыр.

Орус шинжүчилердин жетиргениле, 1640-чи жылдарда маймандар Бий сууны жакалай журтаган. Эмдиги Майма суу ол тушта Майман суу деп адалган эмтир.

Маймандардын кезиги Кадынды өрөлөп, Оймонго жеткен. Кезиги Урсул жаар ашкан, кезиги Куйус-Чамалда токтогон.

Алтайга табарган кыдаттарла, монголдорло, казахтарла маймандар күйн-кайрал жок жуулажып, төрөл жеринен оларды көп катап чыгара сүрген. Бойлорун монгол сөслө “тебелдер” – жалтанбастар деп оморкоп адагылайтан.

Бир кожондо ол керегинде мынайда айдылат:

Теке-куча мүйүзи эдим,

Сүзип ийерден айабазым.

Тебел-майман уулы эдим,

Айдып ийерден айабазым.

Бу жуучыл албаты бүдер кебинде ийттен чыккан, ийт буурлу эл болтыр. Онын учун “ийт” дегени “майман” деп айтканы деп, сооын жетирет.

Маймандар кара, сары, көгөл, көкө-маймандарга

бөлинет. Кара-майман ла көгөл-майман эки башка бөлингени керегинде мындый кеп куучын бар: «Эки карындаштын жааны маска алып, темирден көө-куйак сулаар ус болгон, ийни ого болужып, көмүр күйдүрүп-өчүрүп жүрген. Олор тараы да эдип билер болгон. Бир катап иштенип жаткан карындаштарга таныш эмес кижиси базып келеле, жашылажып-таныжып, “Не сөөктү улус болороор?” деп сураган. Көө эдер сулачы “Сөөгим көгөл-майман” дееде, көмүр тудунганы “Мен кара-майман болорым” деген. Анайып карындаштар эки башка бөлинген. Онон ло “Көө эдер көгөл-майман, көмүр күйдүрер кара-майман” деп айдыжар боло берген».

База бир жетирүле, майман отоктын туба укту күйүзү жууга барбай мойноордо, отоктын жааны онын мойнын кезе соккон болтыр. Онон улам оларды мынайда шоодотон-сөгөтөн:

*Куйус-Чамал бажына
Күреелей конгон күр-майман.
Күрен жараш күйүзүниң
Мойнын кескен ийт-майман.*

*Күр-Чамал бажында
Күреелей журтаган күр-майман.
Изү дейле, таш одурган,
Киленг дейле, тошко жаткан.
Көмүрди өчүреле, көө топчы эткен,
Көктөнчини илейле, кежим эткен.*

*Теке мүйүзи тегерик, сүзеринен айабас,
Тенек майман балазы айдарынан айабас.
Куча мүйүзи тегерик, сүзеринен айабас,
Кутус майман балазы айдарынан айабас.*

*Кажат бажында журтаган
Карап* терези бөрүктү кара-майман.*

*Көгөл-майман сас жерин таштаган,
Как жерге конгон.*

*Күмүл-Чамалдын бажын кезе журтаган
Күрмөлгөндү күр-майман.
Күзен жакшы Тойийди
Журтына таштаган ийт-майман.*

Маймандардын карындаш сөөктөри: **жарык, жабыр, жабак, меркит.**

Каспа (Шабалин аймак) ла Алтыгы-Талду (Оңдой аймак) журттарда жаткан маймандардын **байлу туузы** – Короты-Бажы – Жал-Мөнкү. Ол кырдын бир ады Сарлык (Тарлык). Арткандарынын – Себи бажынын тайгалары, анайда ок Жал-Мөнкү.

Төзи (кудайы) – Каршыт.*

Жайыгы – байлу тындузы – ак ийт.

Байлу агажы – кайын.

Танмазы: жер сайын аңыланып жат, же көп сабазында – чорго. Темдектезе, көгөл-маймандардын – ай, кежегелү кулжа; кара-маймандардын – жүректү ай, кежегелү чорго, кежегелү кулжа.

***карап** – карчага

***Каршыт** – Улген кудайдын бир уулынын ады

* * *

Себи бажынын тайгалары (эмезе Себининг ажусы) Алтайыстын өзөгінде турат. Кандый ла ойдө ол калыгыстын түүкизинде жаан учурлу. Чаадакка баштаткан кыдат черү жуулу келерде, Төдөт баатырга баштаткан алтай жуучылдар оморды Себининг ажусында тозып, күүн-кайрал жок кырган. Онон Жаламан ла Улегем суулардын ортозына кийдиреле, өштүнин черүзин оодо соккон. Чаадак ас-мас жуучылдарыла жанып барадала, эмдиги Ийин журттын жанында Бичиктү-Кайага бу кунукчылду ла темей жорыгы керегинде бичиген болтыр.

Бу жуу-согушта алтай жуучылдар көп корогон. Омор өштүни истеп токтойло, Жал-Мөңкү кырга чыгып, төрөл жери чачылып-тепселип калганын көрөлө, тын кородогон. Ачуга алдырган алтайлардын көстөрининг жажы агып турганча, «Кан-Алтай» деп кожон бойы ла чүмделе берген:

*Устиртинен көрөрдө,
Уч толукту Кан-Алтай.
Тууразынан көрөрдө,
Тогус булунду Кан-Алтай!*

*Кажузынан көрөрдө,
Камчы сынду Кан-Алтай.
Келтейинен көрөрдө,
Кежим сынду Кан-Алтай!*

*Жаскы конгон журтынга
Жажыл торко жайгандый,
Күски конгон журтынга
Күрен чекпен төжөгөндий.*

*Кайран Алтайым деп,
Камыгым каны төгүлди.
Алып-эрлер жакшызы
Жен жастанып жыгылды.*

*Тон будакту карагай
Тонкойордон жайлазын.
Тобул бүткен Алтайым
Эн калардан жайлазын.*

*Как будакту карагай
Касталардан жайлазын.
Кайран бүткен Алтайым
Канкайардан жайлазын.*

Боор (түүкилик куучын)

Боор – майман сөөктү Солтон деп кижининг уулы. Солтонды кыдаттар Короты-Бажына тудала, кой өзөгөн чилеп, кыйнап өлтүрген. Боор Чаадакка кожо Төбөттө үренген. Ол ойгор көгүстү, бичик-билик билер кижин болгон. Уредүзин түгезип, Боор Алтайы жаар жанарда, Чаадак Эжен каанга болужарга арткан.

Бир катап Боор улузыла кожо Кенгиде конуп жадарда, Чаадакка баштаткан черү оморды курчап алган. Чаадак Боорды “Олжого кир!” деп некеп кыйгырган. Боор удур кыйгырган: “Эки кааннын тергезине эки башка бардыс. Энем берген эскизи жок, адам берген артыгы жок. Эмди мененг нени некединг?” Чаадак удур каруу берген: “Эжен кааннын жерине кожо жүреек, кожо журтаак!” Боор арга жокто айдыптыр: “Кол-

го түшсе, эр јобош. Төргө түшсе, куш јобош. Колыңа түже бердим”.

Чаадак Боорды улузыла кожо олјолоп, Эјен јерине апарала, көп жылдардын туркунына жылкы кабырткан.

Бир катап элчи кижиге келеле айткан: “Јакшы јүрзин деп, сени көчүрерге келдим”. Арыган-чылаган элчи амырап јада берген. Онын карманынан ак чаазын көрүнип турарда, Боор алала кычырган. Анда мынайда бичилиптир: “Боорды Алтайдан ырада изү талага апарыгар”. Уйкуда кижини Боордын улузы сууга чачала, јол-јорыкка белетене берген. Олјонон качкан улус Комдунын јаадына келерде, суунун агыны билдирбей турган. Олор апчы тосты күүдүрип, сууга чачала, агынын билип алган. Сууну кечеле, Боор Ак-Билек карындажына «Јандап, күлер казык када» деп айткан. Кош-Агаштын Төжү деп тайгазына келгилеерде, Чаадак черүзиле јидижип келеле, ат бажынан кыйгырган: “Слер курчуда! Багыгар!” Огы оштүгө јетпезин Боор билип, карындажына айткан: “Бис сени өлөңгө оройло, көңдөй мылтыкты будыңа буулап саларыс. Мен мынан адаачы кижиге болуп, мылтыкты шыкайла отурамын. Сен жылып барала, адарын”.

Ак-Билектин мылтыгы “јырс” ла эдерде, Чаадак антарыла берген. Боор кайанын бажынан кыйгырган: “Чаадак, мен сени адып салдым! Черүүн јанзын!”. Онон ло јендирткен Чаадактын черүзи Эјен јаар јанган. Оштүнин бажы базыларда, Боор Куладыда, Куу-Чуу деп јерде мүргүүл эдип айткан: “Эрчиш бажы алтайда өскөн эдим. Алтай солып, јуртап калдыс. Јал-Мөңкү тайгада, Короты-Бажында, адамды кыдаттар өлтүргөн. Ол кырга мүргүп јүрүгөр!”

Боор Каракол ичинде јуртап, јүс сегис јаш јажаган. Орөкөн мынайда айдып отуратан: “Малдын јангыс кылындый эмикле куучындажар ой келер. Тенгеринин түбиле темир куш учар,

оны көрөрөөр. Алтайга батпас мал азырараар”. Өлөр алдында ол айдыптыр: “Бичигимди бойымла кожо өртөп салаар”.

Онын сөөгин Сетерлүнин Быркан-Јалаңында Којогор деп јерде өртөгөн. Эмди ол јерди улус байлап јүрет. Ары кижиге чыкпас, агажын кеспес.

Кульджиндер

Көгөл-майман сөөктү Кулја деген кижиге үч уулду болгон: јааны – Маңы, ортоны – Байынка ла кичүзи – Аргымай. Кулјанын уулдары иштеңкей, аракылабас, таңкылабас, той-јыргалду јерлерге барарын сүүбес улус болгон. Олор ончозы малдын кийнинен баскан. Ада-энези јада каларда, уулдарына төрт мунга јуук мал арткан. Уулдар ол мал-ашы, јөөжөни үлежеле, кажызы ла алдынан јада берген өйлөрдө Аргымайга 26 јаш болгоны керегинде јетирү М.П. Швецованын бичимелинде туштайт.

Маңынын малы Төгөрик ле Каракол бажында, Кайырлык, Јоло, Тоотой суулардын өзөктөринде турганын билимчи Л.П. Потаповтын «Очерки по истории алтайцев» деген бичигинен кычырадыс. Адазынын туткан андары Маңыга келишкен. Арткан эки уулы үлүзин аказынан акчала алган, не дезе, олардо андарды айдап апарар арга јок болгон. Кульджин Маңы мундар тоолу жылкы өскүргөн, укту айгырларды садып алала, беелерине кожуп, малдын угын јарандырар иш өткүргөн. Ол бийик сынду јаан аттар өскүрип, садып туратан. Уйларды база көптөткөн. Торбоктор эки-үч јашка јеткенде, Самаранан келген којойымдарга садып ийетен. Онон узак јүргүскени кожолта јок болор деп айдатан. Чарларды Јаш-Турага апарып садатан. Көп тоолу койлорын јайгыда эки катап кайчылайтан. Јаскы түгин садатан, күскизинен јаан

кийистер бастыртала, кереге айылдарды жангыртатан, жаан ширдектер, сырмактар, төжөктөр, жайулар белетейтен. Анайда ок кийисти садып та туратан. Ол кийисти колло бастырбай, атла тартып эдетен.

Жерлик сыгындарды тудала, андарынын тоозын көптөткөн. Сыгындардын мүүстерин Кош-Агаш ажыра кыдаттарга, моңолдорго ло Төбөттин улузына саткан. Школ ачала, үредүчи жалдап, бойынын, төрөөндөринин ле најыларынын балдарын үреткен. Онын уулдары орус тилди жакшы билер бичикчи улус болгон. «Православный благовестник» (1910 ж.) деп журналдын 109 бүгинде Манжы керегинде мынайда бичилген: «Кульдин Манди предложил составить за его счет букварь для детей алтайцев и поместить в ней нравочения, составленные им в стихотворной форме. Он своими стихами познакомил священников и получил одобрение...».

1986 жылда Манжы Кульджин Алтайдын тургун калыгынын адынан II-чи Николай каанды ширееге отургузар көдүрингиде турушкан.

1900 ж. оны маймандардын жайзангына такып туткан. Же Томсктогы православный комитет оны жаратпай, бу жамыга жөптөбөгөн.

Алтайга саду капитал кирерде, тургун калыкка тонокту ойлөр келген. Бу уур, кату жылдарда Манжы ла Аргымай Кульджиндер ээлемин жаңы ойдин некелтелерине келиштире төзөгөн баштапкы алтай аргачылар болгон.

...Аргымай Кенгиге көчүп келеле, эки кат тура туттурган. Ыстиндеги катта үч кыпка билезин жаттырган, бир жаан кыпта келген бийлер ле күндүлү айылчылар конотон. Алдындагы катта – магазин, арткан үч кыпта курсак белетеер ле эн керектү ишчилер жаткан. Эки кат алмарда садатан жөөжө болгон. (Ол алмар эмди ле ол жеринде турганча). Алмардын

жанында саржу эдетен завод болгон. Аргымай немец укту инженер жалдайла, саржу белетеер ишти жозокту баштаган. Саржуны Ойрот-Турага апарып садатан. Кузук арутайтан ла кургадатан завод аайлу неме Кенги оозында турган.

Эмдиги Новокузнецкке жуук бир жерден Аргымай укту айгырлар садып алала, кайлык беелерге кошкон. Онын эн талдама тайларын өскө кайлык байталдарга кошкон. Эн артык байталдарды база өскө кайлык тайларга кожуп, тогузынчы үйеде жаңы ук өскүрген. Оны «Кузнецкий ук» деп адаган. Укту айгырларын ол бистинг алтай жабыс беелерге кошкон. Онон улам Аргымайдын укту малы адазы ошкош жүгүрүк, седег бүдүмдү, энези ошкош чыдамкай, курсакка тын талдамал жок болгон.

Малдын угын жарандырап ишти көндүктирерге амадап, Аргымай Мыклай кааннын черүзине аттар тургузар болуп молжонгон. Мындый эп-сүме ажыра ол ижинде буудактарды өдүп чыгар аргалу болгон. Ол жаңыс та жүгүрүк, чыдамкай жуучыл аттар өскүрген эмес, анайда ок уур кош тарттар мал база өскүрген.

Аргымайдын мал уктап өскүргени – билимде жаңы ачылта. Андый ачылта эткен кижиге билимчи-учёный деп ат берилип жат. Айдарда, Аргымай бистинг калыктын баштапкы билимчизи болгон деп айтса, жөпсинбес кижиге, байла, табылбас.

Манжы «Орловский» дейтен укту мал өскүрген деп жетируү база бар.

1921 ж. Аргымай жөөжөзин, укту малын – ончозын бойынын күүниле Совет жаңга табыштырган да болзо, ол до, аказы Манжы да акту жерге буруладып, тындары кыйылган.

1924 ж. аймактын зоотехниктери Аргымайды селекционер деп адап, онын малын «Аргымайдын угы», «Аргымайдын малы» деп адап ийген.

Манҗы ла Аргымай Кенги өзөктинг јаландарына суу агызып, мал одорлодор иш баштаган.

Бу улустын жүрүми ле салымы јангыс ла төрөөн-туугандарынын ачу-короны ла оморкодузы эмес, ол бастыра алтайлардын јылытузы, ачузы, оморкодузы. Ол бистинг түүкибис, калыгыстын, ада-өбөкөнинг өткөн јолы.

Аргымай ла Манҗы каны ажыра эмес те болзо, је бойларынын күүн-санаазыла, эткен керектериле, албатызына күчи јеткенче болушканыла, өскө калыктарла тенг өссин деп амадаганыла, бичик-биликке үредип алар деп күүнзегениле – ончобыска кару, онын учун кажыбыска ла төрөгөн.

Калыгы Аргымай ла Манҗыны алтай эл-јоннынг энг артык ууларынын бирүзи болгон деп, јажына айдып жүрер.

В.А. Муйтуева, философиялык билимдердинг кандидады

* * *

Манҗы 1895 јылда 7 төчиннинг* (дючинанын) јайзаңы болгон.

XIX чактынг учында Аргымай база бу ла 7 төчиннинг јайзаңы болгон.

***Төчин** – төртөн өрөкө улус

Јабыр

Билимчи Л.П. Потаповтынг шиндегениле, **јабырлар** наймандарла (**маймандарла**) каны јангыс карындаштар болгон. Јабырлар бойын “*Агару мјркјт куштан бјткенис*” деп айдатан болтыр. Анайда ок меркиттер бойларынынг тазыл-тамырын база бу кушла колбоп турганын ајаруга алза, **јабырлар** ла **меркиттер** – карындаш сөөктөр.

Маймандардын карындаштары учун, јабырлардын көдүретен **төзи** база Каршыт (Мүркүт).

* * *

Кеп куучынла, кыдаттарла јуулашкан өйдө бир майман кижиге јуу-чак токтоордо, кыдат балага туштаптыр. Көрзө, ол бала кылында мүркүт кучактанып алтыр. Ол кижиге өскүс балага килейле, адына учкаштырып, айлына экелген. Уулчактын мүркүдинг эжик бажын корыыр байана эдип байлаган. Кыдат бала сөөк јок болгон учун, «*Јабарып келген учун, јабыр сөөктү бол, јабыр-майман карындажым бол*» дейле, майман эр оны азырап салган.

База бир кеп куучынла, *Орузак деп кара-майман сөөктү кижиге Чуй суунынг јарадына базып жүреле, мүркүттинг уйазынан бир јашту уулчак тапкан. Ол баланы алала, “Јабыр сөөктү болзын” деген.* Јабырлар Чамал аймакта таркаган.

Иркит

Озодон бери иркит сөөктү улус Чарас бажында, Кан, Жабаган ла Кырлык ичиле журтаган эмтир. Олорды Омбо жайзан башкарган деп, билимчилер бодоштырат. Түүкилик иштерден көргөндө, иркиттердин жайзынгы Бүдүки* (оны Төөдөкө деп база адагылайтан) болгон. Ол мундус сөөктү Эрелдей* күйүзиле кожо казахтардын баатыры Кочкорбайла, кыдаттарга садынган жайзангла – Чаадакла күүн-кайрал жогынан жуулашкан. Иркиттер **сары** ла **кара-иркиттерге** бөлинет. Карындаш сөөктөри – **меркит (мүркүт), сойон, коболы, тангы, үлүп, богускан, тумат** сөөктөр. Эң жуук карындаштары меркит, сойон ло коболы. «Бу сөөктөр ончозы туваларда бар. Мынан көргөндө, иркит ле онон айрылып, алдынан башка болуп калган сөөктөрдүн туваларла колбулузы жарт көрүнөт» деп, Иженер Чапыев темдектеген эди. Оны чындалта керелеген кожон бар:

Ирик тере тонысты

Ийт-татакай дебегер.

Иркит-сойон бойысты

Ийде салып ийбегер.

***Бүдүки** – XVIII ч. жүргөн алтай баатыр, темичи, жайзан. *Өбөкөзи* – Куранаков (Куранаев). 1763 ж. Чаадак онын билезин олжолой берген. Бүдүки бала-барказын некеп, Комду сууда турган Чаадакка жеделе, олжого кирген. Коктыйак темичиле кожо билелерин алып, олжонон качкан. Алтайына жеделе, Бабырганда токтогон. Кийинде жайзан боло берген. (Г.П. Самаев)

***Эрелдей** – жайзаннын темичизи болгон. Алтай калык бойынын күйүниле Арасейге кожулган кийинде баштапкы төчиннин жайзангына тудулган. (Г.П. Самаев)

Анайда ок бу ла өрөкөн иркиттер керегинде мынайда бичиген: «Кочкорбай ла Чаадак алтайларды жуулап турар тушта иркит сөөктү Төдөт алтайларды баштап, калап-ту тартышкан... Онон улам иркиттер керегинде бир оос үлгерде мынайда айдылган:

Комдынан келген Кочкорбайдын

Колдорун кезе чапкан.

Эженен келген Чаадактын

Эки будын сый аткан».

Иркиттердин ле меркиттердин отогы ла жайзангы жангыс болгон.

«XVIII чактын ортозы киреде Кан-Чарас ичиндеги иркиттерде ат-нерелү улус көп болгонын билерис. Темдектеп айтса, Төөдөкө (Бүдүки), Толдой, Тузан, Түйкей, Карчага, Чече деп баатырлар болгоны текши жарлу. Олордын ат-нерези Алтайын корыганы учун жарлалган... Тонокчы кыргын Кочкорбайды Тузагаш жалкытканы элбеде жарлу. ...Иркит баатырлардын ат-нерези “Кызаланду жылдар” деп романда бичилген... Бодоштыра алза, XVII чак киреде Бөөрөгөш деп кижин эл-жонды кыргындардын, сойондордын ла калкалардын тонокчы табаруларынан көп катап корулаган» деп, түүкичи Н.А. Шодоев бичиген.

Толдой ло Тузагаш деп карындаштар – кыдат-монгол, казах өштүлөргө удурлашкан алтай жуучылдарды башкарган ады-чуузы чыккан эрлер.

Иркит, сойон ло коболы сөөктөрдүн төзи (кудайы) – Жажыл-Каан. (Жажыл-Каан – ол жажыл өзүмдү Алтай).

Байлу туузы – Көкө-Мөңкө (Көк-Мөңкү).

Анайда ок Жоло журттын жанында турган Үч-Межелик кыргыз улус байлайт. Анчада ла Жаан ла Орто Межеликти иркиттер байлап, онын эдегине мүргүүл өткүрөт.

Байлу тындузы – мүркүт, сыгын, койон.

Байлу агаштары – ыргай*, кайың, эргиш ле аспак.

Кайыңды байлаганы керегинде Акулова Танытпас эжекей мындый соојын айткан: «*Булуттарга түйрүлген кайада мүйрүт уйа тудуп, жымырткаларын баскан болтыр. Кенетийин жымырткалардын бирүзи уйанан чыгара чачылала, жерге түйжүп жадарда, кайың бүрлерин сан өрө жууй тудуп, жымыртканы тудуп алган. Удабай ол жымыртканын уул бала туулган. Ол туйук кара кабакту, кайың ошкош, жараи ла бырчыт, мүйрүттий, күчтү ле жалтанбас болгон. Бу мүйрүт-уулдан иркиттер таркан, жуулу-чакту өйлөрдө Алтайды өштүлөрдөн корыган*».

База бир соојынла, «*Жуулу-чакту өйдө ончо жуучылдар кырылып каларда, сок жаңыс иркит эр арткан болтыр. Өштүнүн табарузын сакып, ол агаштарга бөрүк-тоннон кийдиреле, мылтык-бычакты илип, отты айландыра тургузып салган. Түндө келген өштүнүн кайучыларына ол жуу-јепселдү жаан черү деп билдирген*». Байла, онын учун иркиттер ыргай, кайың, эргиш ле аспак агаштарды чеберлеп, байлап жүрет.

Кебинде иркиттер мүйрүттөн таркаган деп, өрө айдылган. Оны “*Тодош эне*” деп соојын чөрчөк керелейт.

Каспа (Шабалин аймак) ла Алтыгы-Талду (Оңдой аймак) јурттарда јаткан иркиттердин ле база бир канча сөөктөрдүн **байлу туузы** – Короты-Бажы – Јал-Мөңкү.

Сары-иркиттердин **танмазы** – куйрукту ай, јүректү ай. Кара-иркиттердин – куйрукту айдын жаңызы.

Кокыр сөгүжи:

Иркит, иркит ириндү,

Иргезинен ары куртту,

*ыргай – орустан жимолостъ

Ийттин буды азыкту,

Иртпек јиген иркиттер.

Ириндү бут азыкту иркит.

Иркит, иркит ириндү,

Јыраа жаазын тартып албас,

Јаман адын минип албас,

Јаман катын јредип албас.

Адазы – ыргай, энези – кайың:

Сыра* жаазын тартып болбос,

Јаман адына минип болбос,

Јаман катын јредип болбос иркит.

Ирктин будын ийттин будына толып јиген,

Айгырдын будын апсаннын будына толып јиген иркит.

Кара эчкинин бажын блаажала, кайанан ашкан,

Борсыктын бажын блаажала, боочынан ашкан иркит.

*сыра – орустан жердъ

Кочкорбай

(«Кызаланду жылдар» деп романнан алынган үзүк)

Алтайдын агаштары алтын-сары бүрлү боло берген өйдө тонокчыл кыргын Кочкорбай кара-сары адынын эдин «кадырып», ыраак жорыкка белетеерин баштаган.

Былтыр ол Алтай жаар тонокко барып жүреле, көө-куйак тонын эки жерден ойо аттыртып койгон келгенин Кочкорбайдын жаан үйи, Шунаш, эске алынды. «Анайып ла тенип жүреле, ол өлтүртип койор, сөөги кажы бир жерде ирип-чирип жадып калар. Акыр, ол кичү үйин, Юнасты, сүүп жат. Онын айткан эрмегине жөпсинер болор бо?» деп сананала, Шунаш Юнасты бойына кычырды. «Кочкорбай былтыр калмыктардын жери жаар тонокко барала, ойто келбеген. Кочкорбайды өлүмнөн онын көө-куйак тоны аргадаган. Сен оны тонокко барба деп айтсаң, ол сенин сөзүңди угар» деп, Шунаш Юнаска айтты.

Кочкорбай бойынын көө-куйак кийимин каптап чыгарып, ок-саадагын алып, жедикпес жерлерин жазап отурды.

– Согум эдер мал бойыста да бар ине, сен тонокко барбазан кайдар...

– Сени анайда айт деп, Шунаш тектирген эмтир. Слер, үй улус, чачтараар узун да болзо, санаагар кыска. Онын учун эр улустун керегине киришпегер.

Өбөгөненин казыр үни ле кезем эрмеги Юнасты өөркөдип ийди. Юнас катап айдынып болбой, ыйлап отурды. Үйи ыйлай берерде, ол эпжоксынып, үйинин бажын сыймай согуп, мекелеп айтты:

– Калмыктардын жеринде менин кара-сары адыма жедер жүгүрүк те жок, көө-куйак тонымды өткүрө адар баатыр да жок. Тегине ле ыйлаба, экем.

...Карчага айлынын жанында одын жарып турарда, Күркеш жортып келеле, ат үстинен эзендешти. Карчага малтазын туура таштап, Күркештин адын алып, чакыга буулап эрмектенди:

– Эки туунун бажы эмес, эзен жүрзе, тушташпай дегени бу ине.

...Күркеш – Карчагала кожо жуу-чакты өдүп чыккандардын бирүзи. Эки нөкөр өткөн ой лө болгон керектерди эске алынып, эрмек-куучындарын угушкан. Үчинчи күнде эртен тура Күркеш келген амадузын нөкөрине куучындаган:

– Былтыр ла башкыжыл – эки жылга улай, жылдын ла күскиде, кыргындардын баатыры Кочкорбай келип, бисти тоноп амтажыды... Эмди база ла келер өйи жууктап келди.

– Тагманы кызам жерге тозуп алала, жалкыдып ийбенеерде, амтажыбай база – деп, Карчага айтты.

– Былтыр мен олордын бирүзин жыга да аткам, же Кочкорбайды эки катап адарымда, согоондорым тыгынбаган. Ол көө тонду эмтир. Бистин улус мени Тузагаш* акага ла слерге ийген, ол тагманы жалкытсын деп сураган.

– А бу слер, Жодралунун жуучылдары, жаңыс кыргынга чыдабас канайып калганаар? Шымдыш, Быжык, Күркеш деген баатырлар кайда? – деп, Карчага, нөкөрин оос туткан аайлу, эрмектенди.

– Бис үчүлебис ого эки катап удурлаштыс. Ол жаңыскан

*Тузагаш – сары-иркит сөөктү Омбо жайзаннын жаңыс сөөктү бөкө-баатыры. Ол Толдой карындажыла кожо кыдат-монгол черүнен; анайда ок тонокчы казахтардан төрөлин, албатызын корыган жуучылдарды башкарган. Алтай түүкилик куучындарда Кочкорбайды өлтүрө аткан баатырлар башка-башка адалып жат. Олор: Эрелдей, Бакай, Төтө, Эскичек, Оскүс-Уул

эмес. Оныла кожо төрт-беш кижиге келет. Күчүсү жетпей, ас-мас малысты кыргыздарга уурдадып ла блаадып турганыс ол ине – деп, Күркөш айтты.

Карчага нөкөрлөрүнүн сураганы аайынча, Кочкорбайга удурлажар органын шүүп, белетеништи баштады. Ол саадагын алып, онын тисмезин, жаазын шиндеп көрөлө, согоондордун баштарын курчыдып, жазап алды. Көө-куйак кийимдүү кижини саадакка жыга адар арга жогун билип, өштүнүн незине аткажын, кору болоры керегинде сананып отурды...

Тузагаш ла Карчага Жодралудагы нөкөрлөрүнө келеле, тонокчу кыргыздарды тозотон жерди шүүжип, Шын-Оозы деп кызымды көстөп баргандар. Ол жерди айландыра аяктап көрөлө, эки баатыр нөкөрлөрүн эптүү жерлерге отургызып, бойлорына эки жер талдап алган. Талдап алган жердин бирүзи – чакырым кире жерде – бери келип жаткан кижиге жап-жарт көрүнүп турар каруузын жер, экинчиси – өштүни тозып, былча аткадый эптүү жер...

Тозуул башталганынан ала үчинчи күндө Карчага кыргыздардын келип жатканын көрүп ийди. Төрт кижиге келеткени керегинде нөкөрлөрүнө жетирүү эдип, Карчага кызымдагы тозуулда отурган Тузагашка мендеди.

Кыргыздар аттарын желе бастырып келетти. Катуу жолго ло таштарга аттардын туйгактарынын тийген табыжынын жаңыланганы там ла жууктап угулат.

Тозуулда отургандарга Кочкорбай бежен кулаш кире жерден көрүнүп келди. Ол улузын баштап келетти. Онын кара-сары ады улам ла бажыла ойнойт. Кочкорбайдын көө тонынын эдеги ээрдин каажы тужынан кайра ачылып калган эмтир.

Тозуулга Кочкорбай жууктап келерде, Тузагаш он ло кулаш кире тууразынан ээрдин каажын чала кыйа шыкайла адарда, кыргыз «Ой-байай! Ой-байай!» деп кыйгырып, көңкөрө

жада берерде, нөкөрлөрү баатырын эки жандай колтыктай тудуп, кайра качтылар.

Карчага ла Күркөш, Шымдыш ла Быжык аттарына минип, кыргыздардын кийининен учуртып, оларго жаба жедип, туткылап алды.

Тузагаштын согооны Кочкорбайды ичеелей тын шыр-калап, онын тын эдин табара тийген эмтир. Кочкорбай эки катап келеле, алтайлардан сегис ат апарган. Ол аттар учун кыргыздардын аттарын Күркөш ле Шымдыш айрып аларга албаданган.

– Аттарысты албагар, бис жери-журтыска жедип ле барала, сегис жылкыны экелип берерис – деп, Кочкорбай жалынды.

Кыргыздар Карчаганын некелтези аайынча, Алтайга тонокту келбес болуп, уурдап апарган аттарды жарым айды өткүрбей табыштырар болуп чертенген. Олордын кажызы ла чертин бүдүреринин кереези эдип, Карчаганын колындагы согооннын бажын жалаган.

Кыргыздар кара-сары аттын көксине эки ширдени жаба тагала, корбо талдарла орын аайлуу неме эделе, Кочкорбайды ого жаттыргызып, ары болуп жорткылады.

Тузагаш ла Карчага нөкөрлөрүн баштап, айлы-журты жаар уулангылады. Анча-мынча ыраакта жортып келеткен Күркөш, нөкөрлөрү жаар көрүп куучындады:

– Жети жыл мынан озо кыргыздар келип, бисти тоногон. Ол тушта бисте аттуу кижиге жаңыс ла ака-бий* болгон. Ол жаңыскан кыргыздарды истеп барган. Алты-Коолдогы кызымдагы кайанын үстине чыгала аяктаган. Кыргыздар олжолоп апараткан шанкылу кысты жолдо таппай калала, бедирегилеп турган. Кыстын жажынган жери жаар бир кыргыз барып жадарда, ака-бий «Ой, кыргыз!» деп кыйгырып ийерде,

*ака-бий – Карчага

кыргын кайа жаар кангандап, «аа» деерде, ака-бий онын оозы дөөн адып ийген. Оозында согоон кадалып калган нөкөрүн кыргындар көрөлө, өзөкти төмөн кут жок качкан...

– Ол кемнинг кызы болгон? – деп, Бызык сурады.

– А бу бистин Токтоннын журтап отурган үйи ине – деп, Күркеш айтты.

И.В. Шодоев

Чече

(«Кызаланду жылдар» деп романнан алынган үзүк)

Чече – күргүл-сары чачту, ак чырайлу, узун сынду, талар-как жарынду, жирме төрт жашту омок-шулмус кижги. Ол тогус жашту тушта ада-энези жадын оорунан* улам жада каларда, оны жайзангнын Терки деп малчызы чыдадып койгон. Амыр-энчү өйлөрдө Чече жайзангнын малын кабырган.

...Энгиргери өштүнинг черүзи тоозын-тобракты быркырадып, Шың-Оозына келеле, одулана бергенин Чече көрүп, Карчагага тил жетирген. Кандый да болзо, эртен түшке жетире өштүни Кайрукунды өткүрбезин деп, Карчага Чечени сураган.

Эртен тура жер жарырыла, өштүнинг черүзи ойгонып, күн чыгар алдында, ичкерлеп ийген. Өштүнинг кайучылары боомнын керилге жолыла өдүп жадарда, Чеченин аткырлары оморды жыга адып ийген. Өштүнинг черүзи токтой түшкөн. Алтайлардын тозуулын курчаар арга жок. Боомды керий барган керилге чичке жол. Он жаны – жылым кайалар, сол жаны – Чарастын суузы келип түүлген иримдү бурылчык. Өштү

*жадын оору – тиф оору

боомды ман бажына өдүп чыгарга, жуучылдарын үч катап көдүргөн. Же омордын аттары бийик ле кадалгак боомго чыгара мантап болбогон. Тозуулга жүк ле бөкрөн мангла келип, алтайларга жыга аттыртып турган.

Эн учында өштү Чарастын суузын кечерге турганын Чече билеле, эки бөлүк тозуулчыларын өштүнинг кечип чыккадый жолы жаар ийген.

Чеченин жуучылдарын курчаарга, өштүнинг черүзине Чарасты эки катап кечер керек. Озо суунын сол жарадына кечеле, онон чакырым кире жердин бажында ойто он жаратка чыгар керек. Же сол жаратка кечкен баштапкы бөлүк жуучылдардын көп сабазын Чеченин ийген жуучылдары кыра аткылап ийген.

Өштү тал-түшке жетире эки жүстен ажыра улузын кырдырган. Боомнын жолына бир бөлүк жуучылдар арттырала, арткан черүзин бөлүктебей, ончозын суу жаар чурадып ийген.

Өштү эки жандап курчап келерде, Чече жуучылдарыла кожо калапту удурлажып, өштүге тын коромжы эткен. Окторы бошой берерде, тоолу арткан алтайлар кара кайа кууп барган. Алтайлардан беш-алты ла кижги артканын өштү көрүп ийеле, оморды тирүге тудуп аларга албаданган. Кийнинен келип жаткан өштүлерди алтайлар эптү жерге тозуп алала, үлдүле чапкылап турган.

Эн учында Чече жангыскан арткан. Ол бүгүн эки катап чыгып жүрген кайанын* бажында эмди сол колында үлдүлү, он колында жаан ташту турды. Онон ыраак эмес беш-алты кулаш жерде өштүнинг жети жуучылы тын жок жатты. Кайанын үстинде бош таш та артпаган. Жууктап келген өштүни Чече үстинен төмөн калганчы ташла төбөлөп ийди. Же ол ок өйдө онын кийин жанынан өштүлер ээчий-деечий чыккылап келген.

*алтай албатынын ат-нерелі уулынын ады-чуузы ундыл-базын деп, ол кайаны албаты Чече деп адаган.

Чече ологорго удурлажып, үлдүлө киргилеп-киргилеп турала, бажына тын шыркаладып ийген. Кара-күрөң кан жарды дөөн жайрай берген. Жер-тенгери айланыжа берерде, Чече «Айлу-күндү тенгерим ару турзын, агаш-ташту Алтайым тыным алзын!» деп кыйгырала, бийик кара кайанан Чарастын суузынын айланыжып жаткан ирими жаар калып ийген.

И.В. Шодоев

Түүкейдин өлүми

(«Кызаланду жылдар» деп романнан алынган үзүк)

Күнчыгыш Монголдо журтап жаткан Эзеннин уулы Эр-Чаадак* алтайларды олжолоп аларга умзанган. Ол бежен кире жуучыл жууп алала, Чуйды төмөн келген. Беш ичине келерде, онын жуучылдары Борбый деп карган кижини тудуп экелген.

– Сен нени эдип билерин? – деп, бий сурады.

– Мен жарынчы кижини эдим.

– Тургуза ла жарын таап экелигер – деп, Эр-Чаадак жакарды.

Көдөчилери эки куу жарын экелерде, ол жарындарды Борбыйга берип айтты:

– Менин жолымды не сакып жат – жеткер бе, жегү бе?

– Мен жангыс ла эртенги күнди билип айдар аргалу кижини – деп айдала, Борбый жарыннын бирүзүн алды.

Ол жарынды куу өлөңлө ороп, отко салды. Жарын кара-ра күйе берерде, оны оттон чыгарып, чийүлене жарылган жерлерин көрүп эрмектенди:

*Эр-Чаадак – кыпчак сөөктү жайзан болгон. Ол бойынын күйүниле цин-кыдаттарга садыган. Экинчи жетирүлө – мүйркүт, үчинчизиле – майман

– Келген жолыгар бүгүңги күңге жетире ару эмтир. Эртең мынан ары баратан жолыгар бу, же жолыгарда жаан буу-дак болотон эмтир. Ол – бу көрүнип турган кара мендер. Жуучылдараардан ас ла болзо он кижини божоор. Онон арыгы жолыгарды көрүгөр, там ла чичкерип бараат – деп, жарындагы чийүлерди сыргалжын өлөңлө көргүсти.

– Айтканын төгүн болзо, бажынды кезерим. Сен мени коркыдар деп турган эмтирин. Эртең билсе кожо барарын – деп, Эр-Чаадак кизирт этти.

Түүкей бийик кара таштын ары жанына ак-боро адын ла Айтпасты арттырып койоло, бойы келип жаткан өштүни каруулында көрүп отурды. «Келип жаткан өштү менин согоондорымнан эки катап көп эмтир. Андый да болзо, эптү жерге тозып алала, бир канчазын кыра адар» деп сананала, манакай ошкош таштардын кыбына кирип алды.

Келеткен улустын ортозында карган Борбый болды. Оны албанла экелеткенин Түүкей билип ийди. Жуучылдардын ортозына сүт-ак ат минген таларкак кижини келетти. Ол тонокчылардын бийин болор деп, Түүкей эреетип көрди.

Өштүнин баштапкы бөлүк жуучылдарын өткүрүп ийеле, кийиндеги бөлүктө бийин адайын дезе, озо өткөн жуучылдар жана болды. Олор Түүкейди курчап ийгедий болгон. Анайдарда, Түүкей баштапкы бөлүктөги жуучылдарды бирден жыга аткылай берди. Кийиндеги бөлүк анча-мынча ыраакта агашту төстөк жаар ууланган. Түүкей өштүнин он экинчизин жыга адала, он үчинчи согоонды саадакка салып, тисмени тартып ла жүрерде, он жанынан өштүнин согооны кардын жара эреп өткөн. Алдынан өрө жылып келген өштүни Түүкей жастыра көрбөгөн. Ол он үчинчи огыла оны былча адып ийди. Ичинен чыгып келген ичеелерин эдектенип, ичине жаба тудуп алала, үйинин жанына базып келеле айтты:

– Мен күн ашканча өлбөзим. Сен тургуза ла Төөдөкөгө* мантат.

Ол саадагын үйине береле, үлжи балкашту арал жаар басты.

Айтпас ак-борого минеле, эки көзинин жаштары, жанмыр кептү, төгүле-төгүле, өбөгөнинин jakылтазын бүдүрерге мантатты.

...Түүкей жүк ле арайдаг үлжини өдүп, кургак ортолыктагы койу жыраалардын бирүзинин төзине жада берди.

Эр-Чаадак шыркалу баатырды таппаган. ...«Карган ырымчынын айтканы чын болды. Танкы тартым өдин туркунына он үч жуучыл жоголып калды. Ол менен коркып, жетире айтпаган. Жарынды мен бойымнын көзимле көргөм. Мынан ары менин барган изим бар, ойто айланар изим жок турган» деп, бойында сананды.

Жуучылдары ак-боро атту үй кижини Эр-Чаадакка экелдилер. Айтпас жалынып эрмектенди:

– Алтайдын атту-чуулу баатыры Түүкей жаан шыркаладып өлди. Ол мени албан-күчле үй кижини эдип алган. Мен бойымнын күүнимле слерге багарга келдим. Слерге чындык болгонымнын темдеги эдип, онын ак-боро жуучыл адын ла ай-саадагын экелдим. Менин ада-энем Калка жеринде, мени анаар кожо апарыгар.

– Ырымчыны бери экелигер – деп, Эр-Чаадак жакару берди.

Анча-мынча ыраактан Айтпастын эрмегин угуп, онын сүмеленип келгенин билип отурган Борбыйды бийге экелдилер.

– Бу кадыгты билерин бе?

---

*Төөдөкө – сары-иркит сөөктү Омбо жайзангын жангыс сөөктү бөкө-баатыры. (Эненен чыгарда ады – Бүдүки)

– Эйе, билерим. Түүкей деп баатырдын үйи – деп, Борбый эрмектенди.

– Ада-энези кайда?

– Калка жеринде. Кыс тужында оны Түүкей албанла тудуп экелеле, үй кижини эдип алган.

– Айтканын төгүн болзо, бажын кезе чабыларын билип турун ба? – деп, Эр-Чаадак айтты.

– Баш болзын, өрөкөн, качан да төгүн сөс айтпайтам – деп, Борбый бийге мүргүди.

...Айтпас өңжүк кеп-чырайыла бийдин жүрегин «тарма-лап» ийген. Эр-Чаадак оны жанына отургызып, кожо ажанган. Монгол бий жанында жапсып отурган келиннин төнгөмгүн ле белкенчегин араай сыймай тудуп турды. Эр-Чаадак улай ла бажын тырмап турарда, Айтпас отко одыннан жарыда салып ийеле айтты:

– Узак жорык-жолго жүреле, бажаар бийттеп калган болгодый. Оттын жаркынына көрүп берейин.

Бий келиннин күлүмзиренген көстөри жаар көрөлө, тизезинин үстине бажын салып, жада берди. Айтпас бийдин бажын сабарларыла сыймап, бийттерди тудуп, өлтүрүп отурды. Эр-Чаадак келиннин ичин сыймай тударда, ол калактап ийди. Көө тоннын темир куйактары келинди кыйып турганын Эр-Чаадак сезип, тонынын колтык топчыларын чечип, колын жегинен чыгарып алды.

Айтпас бийдин бажынан кезикте чын бийт тудуп, кезикте тудуучу болуп, турундарды ичкерледип, отты жаанада одырат. Бийдин колы келиннин белкенчегине там ла бадалып, коштой жатсын деп турганын Айтпас сезип, Эр-Чаадактын кулагына араай шымыранды:

– Сениле кожо жадарга, мен бу оттын жанында отурган кижинен кемзинип турум.

Бий өрө өңдөйип көрөлө жакарды:

– Сен каруулчык болзон, оттон төрт-беш кулашка ыраак тур.

Айтпас турундарды база ла катап ичкерледеле, «Бу Төөдөкө канайып калды. Көзи жетпей туру эмеш пе?» деп сананала, көө тоннын өмүрин кайра салып ийди.

Каруулчык өрө туруп базарда ла, бийдин кыйгы-кышкызы ла калак-короны жанындагы агаш-ташка жаңылана берген.

Айтпас арал жаар жүгүрөрдө, каруулчык онын бажын корый алып, үлдүлө чабарга ла жүрөрдө, Төөдөкө оны жыга адып ийген.

Жаан шыркалу бий болушчыларын кычырала, үни чыгыпчыкпай айткан:

– Мени аткан кижичи сүрекей тын күчтү баатыр эмтир. Көрүп тураар ба, онын согооны өжүнимди сый адала, көксимди өдөлө, жерге кире берген. Экинчизи бистин жуучылдын төжин ле жардын оодо согуп, кызыл тытка кадалып калган. Алтай келинин ак-боро адын ла саадакты карган ырымчыла кожо мында таштагар. Ол баатыр удабас келер, тургуза ла качып жанаалыктар...

Жер жарып келерде, Төөдөкө лө Айтпас каруузынга чыктылар. Монголдордун одузы – ээн.

– Ой, бистин боро атты жединип алган бу кем болотон? Кече олјодо бир алтай кижичи жүрген. Бу кижичи ол болор бо? – деп, Айтпас айтты.

Ол кижичи Айтпас ла Төөдөкө отурган төстөк жаар ууланды. Айтпас Түүкейдин ак-боро адын ла саадагын алып шымыранды:

– Өрөкөн, слерге жаан алкыш болзын.

– Сен келеринде ле, керек тегин эмезин мен сезип ийгем – деп, Борбий эрмектенди.

...Карчага он кире улусту Чапырды ажып, Беш ичине једип келеле, суунун јаарадыла олјочылардын барып јатканын көрүп ийди. Ол табыш јок өштүге јууктап алала, кенейте табару эткен. Өштүнүн улузынан јирме кирелү јуучыл качып чыккан. Өлгөн өштүлердин ортодо эки аланчыкты карганала колбой шүлјип јазаган төжөктө көө-куйакту, јаан шыркалу бий јатты. Өлүп јаткан бийдин јанына Карчага јортып келеле, кыдаттарга багала, алтайларды кырган Эр-Чаадакты танып ийди. Ол кабышпай чарчалып турган колыла јерге тайанып өңдөйлө, Карчаганы көрөлө, жыгыла берди. Оны «Төөдөкө лө Түүкейдин бирүзи аткан ине. Олор кайда не?» деп сананала, жүреги чочыды.

...Карчага Түүкейдин айлына тал-түш киреде једип келеле, агаш јандап јаткан Төөдөкөни таныды. Ол јоон тоормошты ойып, межик эдип јатканын Карчага сезип ийди. Төөдөкө эзендешпестен Карчаганы кучактай тудала, ыйламзырап айтты:

– Көстин оды өчти, көгүстин каны кургады. Албатынын баатыры божоды.

Карчага жуучыл нөкөринин јанына келип, жылу ла керее эрмек айтты:

– Өштүлер оодо согулды, арткан-калганын кырарыс. Алтайыс амыр болор, албатыыс амыр јуртаар. Алтай сынында сөөгинди јуурыс, ады-јолун албатыда ундылбас.

И.В. Шодоев

Карчага*

Эки жүс одус сегис жыл кайра кыдаттар ла монголдор Алтай жериске табарып, канду жуу баштаган...

Карчагага баштаткан алтай эрлер олјочыларга сакыбаган жанынан табарулар эдип, јенүлер алып турды. Је өштүнин, чымалыдый, көп черүзине чыдагадый күч бир ууш алтайларда јок болгон. Онын да учун күстинг соокторы келерде, Карчагага баштаткан алтай эл-јон Чарасты төмөн орус кааннын јерине барган. Анда јуртаган орустар жуу-чактан арткан-калган, ачу-коронго ло түренгиге бастырган улусты кыштадып, өлүмнен корып алган.

Јаскары-јай јердинг үсти јажара берерде, Карчага баатырга Алтайына јанар санаа амыр бербей турды. Ол адын ээртеп, төрөлин көстөп атанып ийди.

Ол Аба-Туразы, Коргон, Шунмара, Айты-Көл, Шын-Оозы деп јерлерди өдүп, Јодралуга келди. Мында Карчага Шибее-Кожогор деп туунын бажына чыгып, јер-алтайын ајыктады. Агын суулары јалтырашкан, јажыл өзүмле бүркелген, ала-чоокыр чечектер јайканышкан Алтайы ого ээн ле өчөмик билдирген. Эрјине малдан мал да јок, эл-калыктан кижиде артпаган јер. Алтай ын-шын.

Карчага агын сууларды јакалай кобы-јиктерди эбиреде шинг деп турала, он чакырым кирези јерде, чет агаштардын јаказында јойу кижиде јүргенин көрүп ийди. Карчага мендей-шингдей адына мине соголо, ол кижиге јолугарга јелдиртип ийди. Јойу кижиде Карчаганы база көрүп ийеле, арка јаар

---

*Карчага – кара-иркит сөөктү бөккө, ака-бий

мендеди. Карчага карамдыктагы јенгес чадырга јууктай јортып келеле, айылдын ээзин тышкары чыксын деп, ат үстинен кыйгырды.

Анча-мынча болбой үйден бир эр кижиде ле бала кучактанган келин чыккылап келди. Карчага эр кижини тургуза ла таныды. Ол өштүге удурлажа жуулашпай, нөкөрлөрин таштап качкан Бартла деп кижиде болгон.

Бартла коркыганына кугарып, эриндери тыркыражып, тизе бажына отура түшти:

– Карчага, мен бурулу. Өлтүрер болзон, өлтүргейин. Је сок јангыс уулыма ла эжиме тийбе деп, сенен сурап турум!

Карчага камчызын кончына сугуп, тижин кыјырадып кимиректенди:

– Сендий ле коркынчактар учун Алтайым артады, эн јакшы эрлер јыгылды, эл-јоным короды. Тынынды кыйарга, меге не де эмес. Чыдадып јаткан баланг учун јүргейин. Бүгүн кажы ла алтай кижиде меге баалу. Уулынды Эне-Алтайыннын куйагы болгодый, эл-јонынын атаанын алгадый эркин эр эдип чыдадып койгын.

Карчага адынын оозын бурый тартала, бүдүш-чырайы јарып, өкпөзи өчүп, токыналу айтты:

– Ылтам ла Кайсынга көч.

Јуу-чактан, тородон, оору-јоболдон тирү арткандар Кайсын деп өзөккө жуулыжып, јурт төзөди.

И.В. Шодоев

* * *

Бир катап Буркан јерге түжүп, сөөктөргө карындаш үлеген. “Меге ле карындаш керек жок. Јалку, шалыр көлчиндер иш этпей, колдорун јайып алала, “бер” деп айдыжар. Олорды азыраганча, јангыскан ичсем-јизем торт, тойу јүрерим” деп, ирkit кыйгастанып, тере тоныла туй бүркенеле, уйуктап калган. Ойгонып келзе, Буркан тегери дөөн ойто сала бертир. Өскө сөөктөр сүүнгөн, јангы табышкан карындаштарыла бары-јогын үлежип, айылдажып тургулады. Ирkit јангыс ла карындаш жок арткан эмес, анайда ок турлуланар јер де жок артыптыр. Бийиктен, шаң чылап, та не де табыштанып ийди. Өрө көрзө, агашта тас деп куш отурды. “Буркан мени ирkitке карындаш бол. Јуртайтан јереер сас болзын деген” деп, тас айтты. “Куш карындаш керек жок меге!” дейле, ирkit тасты аткан. Тас уча берген. “Сас јер керек жок меге!” дейле, састы өртөгөн. Ұлуш сас күйбеген. *“Карындажы – тас, јуртайтан јери – сас”* деп, ирkitтер керегинде эмди албатыда айдыжат.

(Т. Акулованын јууп алганыла)

Тодош эне (соојын чөрчөк)

Алтайда тодош сөөктү сүреен јараш бала јуртаптыр. Оны көрөргө, уулдар ыраак јерлерден келетен. Мыны улус јаратпай, кысты јамандажа берген. Ада-энези де ујатка түштис деп, кызын сүргүлөп ийген. Кыс эл ортодо базып јүрерде, балдар оны ташла шыбалайтан, уйлар сүзетен, аттар тебетен, “Ары јүр! Бала-баркабысты үребе!” деп, эмеендер калактажатан. Шыралу јүрүмге чыдабай, кыс арка-таш јаар јүре берген. Канча јыл базып јүргенче, он јети јажы толгон.

Бир күн ол ангырлардын уйазына туштаган. Көрүп турза, иркек ангыр тижизине карузып турат. Олорды көрөлө, “Менде мындый биле, мынча балдар болгон болзо кайдат. Меге карузыыр мындый ла эштү болгон болзом. Билелү, балдарлу болзо, кандый јаан ырыс” деп, кыс күйүнип сананган. Бу ла өйдө булуттардын ары јанынан Ай чыгып келген. Ай көрүп тургажын, иркектү-тижилү ангырлар отурган, олордын јанында кыс турган. Кижиле куштардын најылыгын көрөлө, Ай бойынын суркурууш чогуын јер јаар ычкынып ийген. Чок ангырлардын үстине түжерде, олар чочыйла уча берген. Чок анан ары јылбыраарда, кыс оны тудуп алган. Чок кыстын эди-канына шинип, онын чырайын там јарандырған.

Кыс анан ары барган. Ол бийик кырга чыгып барза, кайанын јырыгында мүркүттөр ујалаптыр. Мүркүттөр оны чек керексидей турган. Бу куштар түлкүни, албааны (кишти), камдуны тулуптап јийле, терелерин арттырып салатан эмтир. Кыс аннын учугын кадып, ол терелерле бойына јүзүн-јүүр бөрүк-тон көктөгөн. Јанындагы таштын сангызы агала, күскү болуп каларда, ол онон көрүнип, түжине ле јаранып отуратан.

Мүркүттөр андап учкулай бергенде, ујада иркек азатпайы артатан. Ол өрө көргөндө, учы-кыйузы жок тегери көгөрөтөн. Төмөн көргөндө, учы-түби жок тамы караратан. Бир катап онын көзине јаражай-кыс илинген. Азатпай кыстын јаражын кайкап, анан көзін албай турды.

Коштој ујада тижиле азатпай артатан. Азатпайлар чыдаза, олорды бириктирер деп, эне-адазы туку качан кудалажып салтыр. Је кижиле келгенинен бери иркек мүркүт оны керексидей барганын тижизиле ајарды. Ол учарга үренип алала, таш чылап, кыстын үстине түжерге сананган. Онын көзін ойо тырмайла, тамы дөөн чачарга умзанган болтыр. Је иркек мүркүт канат-

тарыла кысты бөктөп алган. Тижги муркүт күнүркегенине кайага согулала, өлүп калган. Энгирде онын эне-адазы келе-ле, кызыла не болгонын сезип ийген. Олор нени де айтпай, кызынын сөөгин алып, ырада көчө берген. Иркек муркүттун эне-адазы нени де аайлабай турган. Эртенгизинде адазы андап уча берерде, эне муркүт жажынала, керектин аайын билерге сананган. Көрүп турза, кыс кере түжине көктөнгөн, күскүнин алдына айланып жаранган. А уулы курсак та жиирин ундып, сүүшле толгон көзин кыстан албайт. Энези жажынган јеринен чыгып, уулын мекелеген: “Адан бу кылыгыңды билзе, тыныңды кыйып салар. Уйатка калганча, жаңыс уулым јок болзын деер. Мен сеге муркүттердин кыстарынын эн јаражын экелерим”. Оноң кыс јаар көрөлө айткан: “Мынан ырбабазан, өлтүре тебиң саларым!”

Кыс коркыганына кайанан түжүре жүгүреле, мөштин төзине јапаш тудуп, јуртай берген. Јаражай жүре берерде, муркүттун балазы, јаан ооруга алдыргандый, јада берген. Ада муркүт балазына килейт, нени де аайлабайт.

Энези, арга јокто, булуттар үстинде алтын өргөөдө јаткан Кайраканга баштанган:

– Мен, куштардын каанынын үйи, слерге суракту келдим. Уулым јерде жүрген кижинин балазына санаазын салып, өлөргө јат. Оны кижги эдип, кысты муркүт эдип кубултсаар, сурап турум. Ач көзин ајарып, оны кижги деп муркүттер билеле, тепкилеп салар. Ол жиилек те јип жүрген болзо, андардын терезин јууп, ач ла јуунчак кылыгын көргүскен. Канайдар, жаңыс уулым өлгөнчө, кижги болуп кубулзын.

– Мен муркүттерди јалынбас эдип јайагам. Сенде – каргаанын јүреги. Уулыңды кижги эдип кубултала, јер дөөн тайарым. Сен каргаа болуп шайрап жүр – деп, Кайракан ачынып айткан.

– О, Кайракан, уулым ла тирү жүретен болзо, каргаа да болуп шайрап жүрерим – дейле, эне муркүт јарылган јүрегин тудунып, жыгыла берген.

Кайракан ачынала, ургун јанмыр, јаан мөндүр јаадырган. Јалкыннын јалтылдажына, күкүрттин күзүрежине чыдабай, кыс кайага јапшына берген.

“Коркыба, көөркийим! Мынан ары бис айрылышпазыс” деген сөстөрдиги кыс угала, чочый берген. Көрсө, јанында кара кабактарлу, конжок тумчукту уул турган. Кыс муркүтти танып ийген.

“Бис экү эмди өлзөөс тө кем јок” дейле, уул кысты кабыра алып, Кайраканга удуга көргөн.

Бу айдары јок јаан сүүшти Кайракан көрөлө, алтын камчызын кончына сугуп, алтын өргөөзи јаар кире берген.

Јылдар өдүп, ол экүнен иркиттер таркап барган. Ада муркүт божоор алдында балдарын алкап айткан: “Јерге берген үреним – муркүттун балдары. Уулдарым, муркүттер ошкош, атту-чуулу анчылар болзын. Јайа салган канадымда канча јун, анча кире балдарлу болзын”.

Иркиттердин муркүт кушты байлап жүргени бу болор.

Сойон

Обөкөлөрүстүн жетиргениле, сойон сөөктү улустын төрөли – Кемчик (Сойон жери эмди Тува деп республика). Айдарда, сойондор Алтайыска анан келген. Олордын жуук карындаштары – **иркиттер** ле **коболылар**. Олор **кемчик, комды, сары** ла **кара-сойондорго** бөлинет. База бир жетирүле, сойондордын карындаштары – **иркит, алмат** сөөктүлөр.

Кеп куучынла, *сары-сойондор Чуй, Аркыт, Жаан Жаламанда ла Кичинек Жаламанда жаткан. Качалангду өйдө олор өштүгө кырдырып, тирү арткандары олжого кирип ай-дадарда, бу жерлер көп жылдарга ээн арткан.*

Билимчилердин шиндегениле, XVII-XVIII чактардын жарымызында сойондор Чуй, Аркыт, Оймон ичиле журтаган.

Сойон сөөктин **төзи** – Жажыл-Каан.

Байлу тайгазы чокумдалбаган. Же обөкөлөрүстүн айдып салганыла, ончо алтайлардын байлу туузы, төс тайгазы – Кадын-Бажы. Алкыштарды да аяруга алза, кажы ла сөөк алканганда, Кадын-Бажын адап жат. Айдарда, сойондордын **байлу туузы** – Кадын-Бажы. Жажыл-Каан деп база темдек-телген.

Байлу аңы – койон, **кужы** – мүркүт.

Байлу агажы – кайын, тал.

Таңмазы – сырга (жаакту). База бир жетирүле, жаа, кулжа.

Сөгүш сөзи:

Сойон, сойон “сорт” эткен,

Чолтык бычагы курч,

Чоокыр ады жүгүрүк,

Аралга кирзе, кожончы,

Аркага чыкса, сангысчы.

Сойондор Олор кемдер? Туулу Алтайга качан келген?

...Алтай **сойондор** кемдер болгонын улус жазап билбес: олор Туванаң да келген дежет. Же бу шүүлте, мен бодозом, жаан да болзо, жарымдай чын. Бу суракта билимчилердин бурузыла булгаш болуп калган. Оны эмеш жартап ийели.

«Сойондор» деп алдында туваларды адап турган болгон, же олор бойлорын качан да «сойон» деп адабаган, а «тыва» эмезе «тува» дежетен. Алтайларды (телениттерди) база не ле деп адаган эмес пе? Монголдор – урянхайлар деп, орустар – калмыктар, татарлар, ойроттор, о.ö. деп адагылайтан. Сары-сойондор ло кара-сойондор тувалардын сөөктөрүстүн бирүзи. Онын учун «сойон» ло «тува» деген сөстөрдү коштой тургузарга жарабас. Темдектезе, В.В. Радлов «Сибирьден» деген ижинде «XIX чактын башталганында Улу-Кемге (Ульгумен) бежен биле сойондор көчүп келген» деп сөстөрүн «бежен биле тувалар» деп кычырар керек. А олордын канчазы сойон сөөктү болгонын кем де билбес.

Алтай сойондор тувалардан чыккан деп, жарлу шинжүчи Л.П. Потапов база бичиген. Качан кыдаттардын Цин каандыгынын черүзи Ойрот жерин жуулап аларда (1755 жылда), сойондор Туулу Алтайга келеле, мында тоқынап, алтайлардын сөөктөрүстүн бирүзи боло берген деп шүүлте Л.П. Потаповтын ончо бичиктеринде бичилген. Айса болзо, канча да кире сойон сөөктүлөр ол өйдө бери база келген, же Г.П. Самаевтин «Туулу Алтай XVII чактан XIX чактын ортозына жетире: политикалык түүкизинен ле Арасейге киргенинин сурактары» деп бичигинде орус документтер аайынча, 1745

жылда Чуйда сары-сойондорго баштаткан отоктор болгон деп бичилгени бар.

Андый болзо, сойондор ол кемдер?

Мен бодозом, сойондор – алтайлардын жебрен сөөктөрүнүн бирүзи. Олор керегинде баштапкы жетирүлөр кыдаттардын Суй каандыгынын (581-618 жж.) бичиктеринде туштайт. Анда айдылганыла болзо, **сеян-ту** (*сойондор*) деген эл түрктердин *теле* биригүзине кирип, Алтайдын (эмдиги Монгол Алтайдын) жанында журтаган. Билимчи Г.Е. Грумм-Гржимайло кыдаттардын Тан каандыгынын (618-907 жж.) бичиктерин шиндейле, сойондор бүгүнкү Монголиядагы Гобийский Алтай дейтен жерде жатканы керегинде шүүлте база эткен.

Тан каандыктын бичиктеринде айдылганыла, 546 жылда түрктердин *тугю* биригүзи сойондор кирген *теле* биригүни бойына бактырып алала, онын ийдезиле түндүк чөлдөрди бийлеген. *Теле* биригү *хундардын* калыгы деп анда ок бичилген.

Түрктердин каандыгы эки жара бөлінген кийинде, *теле* биригүге алдында кирген элдер сойондорго ло уйгурларга баштадып, канча катап түймеен көдүргөн. Учы-учында олар Хели-кааннын черүлерин 627 жылда оодо соккон. Качан Хели-каанды кыдаттар 630 жылда олжолоп аларда, түрктердин Күнчыгыш каандыгы жайрадылган, а арткан-калган элдер тыгып келген сойондорго кожулган. Бу өйдөнг ала Төс Азиянын күнчыгыш жанында жаңы Сойон каандык төзөлгөн. Ого эмдиги Туванын, Монголиянын, Хакасиянын ла Алтайдын жерлери кирген. Сойон кааннын черүзи эки жүс мун жуучылду боло берген. Же андый да болзо, бу каандык жаан удабай база жайрадылган.

Чындап, озо баштап сойондордын каандыгынын черүзи жөнүлү жуулашкан, же 641 жылда Инан-каанга баштаткан черү *тугю ле кыдаттарга* оодо соктырткан. Инан-каан божогон кийинде, онын уулынын – Бачжонын черүзин *тугю ле кыдаттар* 646 жылда база катап жөнгөн. Олор беш мун кижини өлтүрөле, одус муннан ажыразын олжолой берген.

Бу айалганы тузаланып, уйгурларга баштаткан калыктар сойондорго удур түймеен көдүрип чыккан. Уйгурлардын башчызы Тумиту сойондордын бийлеген жерин айрып алган, а 648 жылда арткан-калган сойондорды эмдиги Монгол Алтайда кыдаттар оодо соккон. Мынын кийнинен сойондор туш-башка тоскырылып, Азиянын түүкизинен жоголгон. Байла, ол ло өйдө сойондор эмдиги хакас, алтай, тува албатылардын өбөкөлөрине кожулып, **сойон сөөк** болуп артып калган. Онын учун сойондордын түүкизин VII чактын ортозынан бери ол албатылардын түүкизиле кожо көрөр керек.

В. Соенов, түүкилик билимдердин кандидады, профессор

Коболы

Коболылардын жуук карындаш сөөктөри **иркит** ле **сойон** деп, өрө айдылган. Андый да болзо, *сойон* ло *коболы* – ол бир сөөк деп, жаандарыс темдектеген. Айдарда, коболылардын мүргүгөн **кудайы, байлаган тындузы, агажы, тайга-туузы** сойондорло түнгөй.

Бу эки сөөктинг карындаш болгонын кеп куучын мынайда керелейт: *«Жуулу-чакту өйдө сойон кижги кайында илип салган кабай таптыр. Анда жаткан өскүс баланы ол “коболы бол” деп алкап, азырап салган».*

Мынанг улам, коболыларды мынайда **сөгүп жат**:

Корбо талда кок жок,

Коболы кижиде ук жок.

Ара

Аралардын карындаш сөөктөри: **танды, модор, тумат, богускан**. Олор **пырат-араларга** ла **калјан-араларга** бөлінет.

Каргандардын айтканыла, *«Аралар Монголдон келген. Олор карагай агаштан бјтке кара-пырат улус дежер олорды».*

Р. Кулакованын бичимелинде (*«АЧ» 23.04.2019 j.*) айдылат: «Түүкинен көргөндө, XVIII чакта Россия Түштүк Сибирди колго алып баратканын билип, Джунгар монголдор Сибирдин казактарыла жуу-согуш баштаган. Ол ло өйдө Кыдаттын Цинь империязы бу ан-кужыла, өзүмиле байлык ла элбек жерлерди база мензинген. Джунгария олорло база жуулажып баштаган. Энесайды жакалай жаткан көп албаты канча жылдарга улалган жуу-чактан кырылып, чучурап, жер-башка качып, Джунгария жерине олјого баратан. XVIII чактын 40-чи жылдарында олордын кезиктери олјонон качала, бойынын төрөлине (эмдиги Красноярск крайдын жерлери) келген. **Пырат** ла **калјан** дейтен аралар арка-тууны керип, Алтайдын Чарыш суузынын жараттарында токтогон. Алтай кеп куучындарда олорды «Монголдон келген албаты» дейтен. Темдектезе, 1746 жылда Оскеменнинг (*эмдиги Усть-Каменогорск кала, Кјнчыгыш Казахстан*) жаказында орус казактар јети качкын туткан. Олор – ара укту Хотон деп кижги уулдарыла кожо болгон.

Аралардын аттары чапкырыла, чыйрагыла, талдамазыла макка чыгатан».

Соојында айдылганыла, *аралардын малынын коручылы – тенгеринен тјшкен мандайында ак танмалу, кызыл-јеерен ат.*

Аралар Кан-Оозы аймактын Кайсын, Көзүл, Кан-Карасуу деп журттарында чук жадатан.

Кеп куучынла, *ара сөөктү кижги жаш бала табала, айлына экелип азыраган. Уулчак жыгылала, очокко түртерде, мандайынын үсти жарыла берген. Сорбуланган жерден чап чыкпаста, азыраган адазы оны калжан-ара сөөктү болзын деген. Анайып, ол уулчактан таркаган аралар калжан-аралар болуп таркаган.*

Ара сөөктин төзи – Көкө-Мөңкө*.

Байлаган туузы чокумдалбаган. Же өбөкөлөрүстин айдып салганыла, ончо алтайлардын байлу туузы, төс тайгазы – Кадын-Бажы.

Байлу тындузы – агас.

Байлу агажы – карагай, кезик улус жойгон дежер.

Танмазы – куйрукту жаңы ай. Танманын учуры: айдын жаңызы кижиге жакшызын жетирер. Ай жаңыда – жердин үсти ару.

Пырат-араларды мынайда **сөгөтөн**:

Кара-пырат – кату темир төдөгөзи.

Кара агаштын өзөгинен чыккан кара-пырат.

***Көкө-Мөңкө** – *Үргүлжик-Көк эмезе Тенгери-Кудай деп айтканы.*

Кезикте Көк-Мөңкү деп айдадыс. Көк-Мөңкү – Бай-Үлгеннин уулы. Алтай улус кудайды Тенгери эмезе Көк деп, база айдып жат

Аралар

Бистин үргүлжинен* озо II чакта арины деп ук-нация болгон. Жаткан жери – Энесай суунын эки жарадын жакалай элбек жерлер (эмдиги Красноярск крайда). Олор *түрк* деп аданган албатылардын тоозына кирип жат. Жебрен чактарда ариндер көчкүн, жаңыс жерге токтобос, жаантайын жуулажар, өскө укту албатыны бактырар, жерлерин блаажар көп албаты болгон. Ариндер иштеңкей, уй-мал өскүрер, жерле иштеер, темирден жазалдар эдер узун сынду, сары чачту, чанкыр көстү улус болгон деп бичилген.

Валерий Рябиковтын бичигин кычырза, мындый жолдыктар бар: *«Ариндердин изи Түндүк Кавказта, Орто Уралда арткан. Арменияда үчи жаан кыр Ара, Арагаи, Арарат деп адалат, же ариндерле чын колбу бары-жоги жарт эмес. Ол өйлөрдө удмурттарды база ары, аряны дежетен, түштүк жерлери «арская земля» деп адалган, Ара деп кала да болгон. Айса болзо бир ле калык болгон...».*

1200-чи жылдардан ала Чингис-каанын өйлөрине жетире өткөн жаан жуу-согуштарда көп албаты кырылып, качып, собырылып кайылган. Ариндердин бир бөлүгү, байла, качып, Кара ла Каспий талайлардын жараттарыла Орто Азияга жеткен (археологиялык казынтылар оны керелейт).

Сибирьде башка-башка укту көп калык жаткан (ол тоодо сибирдин скифтери), тоозыла эн ле көби кыргыстар болгон. Өскө өс калыктар олорго калан төлөгөн, мынан улам жаантайын жуу-согуш болотон. XVII чакта орус казактар келген. Ондо жаткан бастыра албатыны бир сөслө «кеты» деп адаган. Казактар чактан чакка жаткан албатынын

***үргүлжи** – *орустап вечность, эра*

жерлерин блаажып, сүрүп, өлтүрүп, бала-барказын олжолоп баштаган.

Энесай суунун эки жанында жаткан мал-ашту, андап-балыктап жүргөн албатыларды ариндердин башчызы бактырып, калан төлөттирген. Ол сүреен сүмелү, кандый ла керектен алдырышпай, тирү чыга берер учун, кыргызтар оны Түлкү деп чололойтон. Бу чоло аттан улам орустар ариндердин жерин «Тюлькина земля» деп айдатан. Ариндер узак өйгө орустарга да, кыргызтарга да калан төлөбөй жүргөн. Түлкүнин уулынын уулы, Татыш, орус казактарла жаантайын согушар коркышту жуучыл кижилер болгон. Учунда шыркаладала, Энесай суунун ортолыгында олжого киреле божогон. Ол жер «Татышев остров» деп адалат.

Эмди ле Красноярск крайда Аринское, Бугачево (Татыштын уулынын ады), Кубеково (ариндердин башчыларынын бирүзи) деген журттар бар.

Ариндер кыргызтарла жер блаажып, жаантайын жуулажатан. Красноярск кала төзөлип турарда (1630-чы жылдар), ариндер казактарла кожо кыргызтарга табару эдетен. Бу ла жуу-согуштардан улам ариндер жер-сайын качып астаган. Бодоштыра алза, кайда да 1740-чи жылдарда ариндердин башчызы Тадзян улузын эмдиги Хакасиянын жерине эжелген. Ой лө кожо олардын көп сабазы хакастар болуп калган. Эмди сананза, ариндер Киргизияда, Кыдатта, Монголдо, Удмуртияда, Хакасияда, Орто Азияда бар болор. Андый көп болгон албаты чек жоголбос учурлу.

Р. Кулакова

Модор, монгол (моол), өлүк, үлүп

Билимчи Г.П. Самаевтин шиндегениле, модорлор – жебрен түрктердин калдыктары. Чикезинче, модорлор – хакас калыктын *кайбал* деп адалган бөлүгү. Олардын кезиги олжого киреле, түштүк алтайлардын тоозына кирген.

Модор сөөктин карындаштары – **үлүп, өлүк** ле **монгол (могол, монгол, моол)** сөөктөр.

Модор ло **өлүк** – жаңыс сөөк.

«Үлүптер Майма, Ыжы (орустап Иша) сууларды жараттай жаткан. Сүйүген курсагы кандык ла саргай болгон» деп, жаандарыс айдатан.

Кеп куучынла, *Пуктуш деп мундус жайзан косколонду өйдө биригип калган үч кайыннын жигинде жаткан жаш бала тапкан. «Адан сенин – кара таш, энен сенин – жулугыла азыраган үч кайын»* дейле, оны Терлик деп адаган. Ол баланан *үлүп сөөктү улус таркаган.*

Экинчи жетирүле, *Пуктуш Союн жеринен (Тува) үлүп сөөктү өскүс уулаак эжелген. Анайып Алтайда үлүп сөөктү улус таркаган.*

Үлүптердин төзи – Каршыт.

Модорлордын төзи – Көкө-Мөңкө (Көк-Мөңкү).

* * *

Кеп куучынла болзо, *Алтайга жаан чак тийшкен. Кызаланду жылдарда албаты айыл-журтын таштап, тайга-таш сайын жажынып жүргөн. Качып жүргөн улуска өштү жедижип келерде, бир жиит келин чууда балазын чымалынын уйазына салган эмтир. Ыргай агашты эй тартып, жулугу уулынын оозына бир тамчынан тамчылаар эдип салала, «Ыргай агаш энен болзын, жулугыла азырап салзан»* дейле, сала берген.

Ырыс болуп, баланы бир кижиге табала, азырап салган. Ол уул карындаш та, нөкөр дө жок чыдаган. Алтайда **модорлордон** арткан сок жангыс кижиге ол уул болгон.

Бир катап ол көрүп турза, сууда жадык агып бараткан. Онын үстүндө бала отурган. Модор уул бу **моңгол (моол)** сөөктү уулчакты бойына карындаш эдип алган.

Анайып **модор** ло **моңгол** сөөктөр карындаш болуп калган. Азында модорлордун келиндери ыргай агашты байлап адабайтан, сындырбайтан.

Чуй ичинин моголдорунун **танмазы** – тоскуур.

Моол сөөк керегинде (кеп куучын)

Аба-Жарынак деп көбөк сөөктү жайзанг моол-калкала (моңолдор) жуулашкан болтыр. Ол өйдө косколонгон, жуу-чактан улам баскындап жүрген эки калка уулчак ол кижиге туштаган. Ол өскүстөрди айлына экелеле, сарызын – **сары-моол, каразын кара-моол** болорун деген. Бир күн ол балдарды моңолдор бедиреп жат деген табыш угулган. Аба-Жарынак балдарды сугала, эки ийтти өлтүрүп, жарындарын кургадып салган. Моңолдор жедип келерде, Жарынак ол жарындарды көргүзүп, балдар божоп калган деп айткан.

Анайып Алтайда сары-моол ло кара-моол сөөктү улус таркаган.

(К.В. Яданованын жууп алганынан)

Бурут

Г.Н. Потаниннин шиндегениле, **буруттар** Орто Азиянын кыргызтарынан айрылып, Алтайга XVIII ч. келген. Олор субактар казып, аш өскүргөн болтыр. Тегин улустун айдыжыла, эмди Ондой аймактын Ийин, Кичү Жаламан, Шашакман ла Өлөтү журттарында учураган жебрен субактарды бурут эл эткен. Онон олар Чуй жаар жүре берген ошкош деп бодогылайт.

База бир жетирүле, *тайгада азып-тозуп жүрген бурут сөөктү моңгол уулакты майман кижиге аргадайла, бурут-майман болзын деген.* Онон ло бери **бурут** ла **майман** сөөктөр карындаш болуп калган. Анайда ок буруттар Байаттанг келген деп шүүлте бар.

Танды, богускан, тумат

Танды, богускан, тумат сөөктөр Байат* жеринен келген дежет.

Олор **аралардын** карындажы болордо, мургүген **төзи** база Көкө-Мөнкө (Көк-Мөнкү).

Ончо алтайлар чылап, бу үч сөөктин улузы Кадын-Бажы – Үч-Сүмерди байлап жат.

Тандыларды мынайда **сөгүп жат:**

Тал агашта кок жок,

Тандыларда ук жок.

***Байат** – Баиат, Көмүр (Кемеровский) областта

Меркит (мүркүт)

Меркит сөөктүлөр Байат жеринде чук жаткан. Карындаш сөөги **иркит, жабыр** («Майман» деп бажалыкты көрүгөр).

Кеп куучынла, меркиттер **мүркүттөн** таркаган улус эмтир. Л.П. Потаповтын жетиргениле, олор айылдарында мүркүттин тырмактарын илетен. Соојын чөрчөклө, *мүркүт* – *куштардын кааны*. Онон улам меркиттер бойлорын бий укту-төстү улус деп чотогон.

Олорды мынайда **сөгөтөн:**

Меркит, меркит, беш меркит,

Бежилези бий меркит.

Бежилези жакалу меркит.

Мус бүриектен жарылган

Музыкай кааннын жеени.

Меези чайбу меркиттер,

Мергедеп берген немени

Отура ажырап меркиттер.

Меркит мен дебес,

Мүркүт деп айдар меркиттер.

Мүркүт болуп жүрерге,

Таш бажына чыгып болбос меркиттер.

Чаараш чадыр тут болбой,

Чарбайа жадар меркиттер. (Тандина Ф.П.)

Чорос

Чор деп ойрот сөөктин калдыктарынын ийде-күчи Түрк каандык ичинде тынгыырда, олордын отогы **чорос** деп адалган болор деп, билим иштер жетирет. «Чорос» деп сөсти *орус тилге* князь деп көчүрөргө жараар. Айдарда, чорос сөөктүлөрдүн өбөкөлөри укту-төстү бийлер болгон эмтир.

Тургуза өйдө чорос сөөктүлөр бистинг жерге Байаттан келген.

Чоростордын **төзи** – Буркан (Үлген).

Төрбөт, ойрот

Төрбөт лө **ойрот** сөөктөр тазыл-тамырыла, түүкиде өткөн жолыла чоросторло бек колбулу деп, түүкилик иштер темдектейт.

Ойрот сөөкти көргөжин, Алтай ичинде мындый сөөктү улус ас туштап жат. Темдектезе, XX чактын 80-чи жылдарында Кош-Агаш аймакта ойрот сөөктү бир ле кижиге болгон.

Төрбөттөрдүн **төзи** – Үлген, Көк-Мөңкү.

* * *

Ойрот укту Амыр-Санаа (? -1757) жайзан төрбөт сөөктү болгон.

1745 жылда таайы Калдан-Черен (Галдан-Церен) каан божоп каларда, ол ширееге отурарга амадап, Калданнын ширеезинде отурган Табачы аказына жуу жарлаган. Амадузын бүдүрөргө, ол кыдаттардын цин эмезе манжы (маньчжур) династиязынын императорынан черү сураган. Анайып, Амыр-Санаага баштаткан цин черү Джунгар каандыкты антарып, онын калыгын, ол тоодо алтайларды бир кичинек

карамы жогынан кырып салган. Амыр-Санаага ширее келишпесте, ол бойынын эткен жастыразын ондоп, черү жууйла, ойто циндерле жуулажа берген. 1756 жылда джунгарлардын бу түймеенин циндер күүн-кайрал жогынан жаба баскан. Чымалыдый көп цин черүге Амыр-Санаанын жуучылдарынын күчи жетпесте, ол Арасей жаар качкан. Бу ла 1756 ж. алтайлар бойынын күүниле Арасей каандыкка кирген. 1757 жылда Амыр-Санаа оорыйла, Тобол-Турада (эмдиги Тобольск кала) жада калган.

Мынайып, жанга жүткиген Амыр-Санаа жастыра көрүмиле, төрөлин тепседип-жайрадып, онын калыгын өштүлөргө кырдырып салган. Ол ойроттордын кааны болотон салымду, үстиги ороонног алкышту, эл-жонын башкараар Кудайдын жерде чыгартулу кижизи деп, бойын сананган.

Онын ады-жолы алтай фольклордо жаантайын туштап жат.

Амыр-Санаа керегинде түүкилик куучындар калмыктардын ла урянхайлардын оос чүмдемелдеринде база туштайт.

* * *

1897 жылда билимчилердин тооалыжыла, алтай эл-жон журтаган 7 төчинде 36 сөөк бары жарталган. Олордын 35 бу бичикте көргүзүлгөн, же 36-чы **суузар** деп сөөк керегинде жетирү кайдан да табылбаган. Ол өйдө суузар сөөктү 1 кижиге темдектелген.

ТУБА СӨӨКТӨР

XVIII чактын түүкилик иштеринен көргөндө, тубалар – Арасейге ле Джунгарияга киштинг терезиле калан төлөгөн эл. Тубалардын **байлу туузы** – Чамалдан ала Балыкчы журтка жетире чөйилген Жолду деп кырлар, Үймен.

Олордын андайттан жерлери Алтын-Көлдин тайгаларынан ала эмдиги Абакан ла Таштагол калалардын жерлеринде турган кырлар болгон.

Жалан сөөктү тубалар Күзе сууны жараттай андайттан, **тогустар** – Каракокша суу аккан өзөктөрдүн кобы-жиктеринде, **күзендер** – (Өөн) Бий суунын бажында ла Алтын-Көлгө жуук жерлерде, **чагаттар** – Абакан суунын бажында. Анайда ок бу эл балыктап азыранган. Сууларында анчада ла алабуга, бел, корты, кызык ла чараан деп балыктар жүрөтөн. Олордын жери жүзүн-жүүр каттарга, жиир өзүмдерге бай болгон. Улус кызылгат, боронгот, кара уй-жилек, беле, тайа, тийингат, торбос, жумурт (жодра) терип-кадырып тамзыктанган. Калма (калба), жышкын (көжнө), көбүрген (мангыр), чилгем, кандык-саргай үзүп-казып курсагына кожуп жиген. Күс-јас кузуктап, оны садып аргаданган.

Тубалар сүүри *уу*, *сөөлтө* деп чөбрө чадырларда јаткан. Кезиктери *јер тураларлу* болгон, *орус та тураларда* јаткылаган. Олор оны *ыспа* дежетен.

Чай ичер ајактарды, јалбак ајактарды (*козут*) ла калбактарды (*кожык*) кайыгнан, онын тозынан, тазылынан ла урынан (мешкезинен) кескилеген. Өскө дө агаштардан көнөктөр, *чјлмектер* (горшоктор) эткилеген. Курсак белетеер казандары чой болгон

Тубалар жышта јаткан учун, олорды «*јыш кижи*» дежетен. Олорды мынайда шоодотон:

АБА-ЈЫШТЫНГ СӨӨКТӨРИ

Јебренде түндүк алтайлардын өбөкөлөри Уралдын кырларына јетире јаткан. Бир кеп куучынла, *кезик алтай сөөктөр Кучум-кааннын* улузы болгон. Јуу-чактан улам Сибир каандык јайрадыларда, тогус, чагат, тибер, јарык, јүс, күзен, чалканду, шакшылык сөөктү улус өбөкөлөри туулган Алтайга јангылап келген.*

***Кучум-каан** (*чыккан јылы јарт эмес, божогон јылы – 1598 ј.*) – Сибир каандыктын кааны. 1582-1585 јј. Ермакла јуулашкан.

Сибирди бактыраачы орус черјле ол жүрүмининг учына јетире тартышкан.

*Туба, туба, тубачак,
Тумцук бажы карачак.
Ээринде каажы жок,
Эдегинин эби жок. (алт., Б. Курманов)*

*Туба, туба, тубачак,
Тумцугынын бажы карачак.
Ыжы, Майма журтту,
Ышту саргай азыкту. (алт., И. Константинов)*

*Тува, тува, тувачак,
Тумшугы туйук тува.
Атка минсе, чабаган,
Арагы ичсе, чоциргег.
Нъонува кирсе, тил йох. (туба, Г. Чапканаков)*

*Турган агашта төнөш жок,
Туба кижиде туруш жок. (алт.)*

Туба тууганын таныбас деген. (алт.)

Тубада туруш жок. (алт.)

Жарык

Жарыктар Аба-Жыштан таркап, Чамал-Бажында чук жаткан. Карындаш сөөктөри: **комдош, көжөө, жалаң**. («Майман» деп бажалыкты көрүгөр). Жарыктарда **кара, сары, сыгынчы (согоончы)** деп бөлүктөр бар.

Жарык сөөктүлөрдүн көдүрөтөн **төзи (кудайы)** – Каным. (Бу төсти жыштын ончо сөөктөри көдүргөн). Анайда ок олоордун төзи Жажыл-Каан деп жетирү бар.

Озодон бери байлап, көдүрүп жүргөн **туузы** – Чамал бажы.

Той-жыргалда жарыктарды мынайда **сөгөтөн**:

Өлө беенин көдөнүн жалап,

Өлгөн эрдин катына кирип,

Жаргак тонын кийген жарык. (туба, Г. Чапканаков)

Сыгынчыларды шооткондо айдыжатан:

Сыгын мүүзи аяакту,

Сыгын түги жастыкту сыгынчылар.

Комдош (комнош)

Комдош сөөктинг бөлүктери: **көбүрчи (көмүрчи), кадыбас*** (каду аас, катувас), **тас, кийис-бөрүк, палан-комнош.**

Тас-комдоштор Чамал ичиле таркаган. Кеп куучынла, озор тас деп кушка андаган учун, тас-комдоштор деп адаткан болтыр. Палан-комдоштор дезе Аба-Жышта палан* жип азыранган.

«**Кадыбас-комдоштор** темир кайылгып, каду эдип билер улус болгон». (В. Радлов) (Эмди озор Алтай крайга кирген журттарда туштайт).

Көмүрчилердин жадын-жүрүми көмүрле колбулу болгон. (Озордын көбизи Кызыл-Өзөккө жуук журттарда жадат). Көмүрчи ле кадыбас-комдоштордын ортозы жуук. Кадыбастар сүреен калжу кылык-жанду болгон. Озордын эпшилери де эр киндиктүлериненг артпайтан учун, «*Кадыбас-комдош кыстардын кожонунан алмыстар качып барган*» дежетен.

Комдоштордын көдүретен **төзи, байаназы (кудайы)** – Пырча-Каан, Каракуш. Анайда ок Жажыл-Каан деп жетирү бар.

Байлу тайгазы – Ужубе-Албачан.

Байлу агажы – кайын, балан.

Байлу тындузы – камду.

Тагмазы – сырга.

Комдошторды **сөгөтөн сөс:**

Комдоштор мал сойзо,

Ичегезин үлежип жиген.

Катына, балазына бербес,

***кадыбас** – темир сулачы, орустап кузнец

***палан** (балан) – орустап калина

*Торолодын салар. (туба, Г. Чапканаков)
Комургайдын куртын жип жүреле,
Комдунын* суузын салла кечкен комдош.*

*Комдош комургайдын куртын терип жиди,
Кара комургайга кысталды. (алт., И. Константинов)*

Комдош улузы ончозы көзи жок.

Сары тийинг саткынга келген сары-палан. (туба, Г. Чапканаков)

***Комду** – Монголдо агып жаткан суу

Жүс

Жүс сөөктү тубалар Оён (Бий) сууны өрөлөй андап-куштап жаткан.

Бөлүгү: саргайчы, сары, тау (тав), шанмак (шанмай), ийт, шор. Кеп куучынла болзо, *озо-озо өйлөрдө Алтайда жүс башка сөөктү калык журтаган. Эң калганчы – жүзинчи сөөкти жүс деп адаган.* Жүс сөөктү улус узбек, башкир ле өскө дө түрк калыктарда бар.

Жүстердин көдүрөтөн **төзи, байаназы (кудайы)** – Бура-Каан.

Байлу тайгазы – Кара-Кокша (Сарапшы), Кара-Кайа.

Байлу агажы – чиби.

Сөгүшкенде айдар чечен сөзи:

Эрге барган кызына

Кайын-Сурдын балтырганын

Энчилеп берген жүстер.

Эликке андаар уулынын

Арчымагын суккан жүстер.

Шанмылар ат озурган озуракту,

Өөннин бажына ан аннаган жүстер,

Тырганын бажына айу бедреген жүстер. (туба, Г. Чапканак)

Кеп куучынла, *сойоттор** кыдаттарла кожо Алтай-

*сойоттор – *күнчыгыш Саянда жаткан жебрен самодий* укту эл. Бир канча шылтактардан улам бу эл түрк тилдү боло берген. Кийинде буряттарга жуук жатканынан улам, сойоттордын кийген кийими, жүген курсагы, мал азырайтан ченемели буряттарла түнгейлешкен, тили де олардын тилине көчө берген*

га жуулу-чакту келеле, Кадыннын сол жарадында жаткан жүс сөөктү отоктын жерине токтоп, олардын кыстарын албан-күчле аларга умзангылаган. Же жүстер кыстарын бербей мойножордо, өштү оларды күүн-кайрал жогынан өлтүрө берген. Жүстер Жаан-Ыжы суунын бажындагы Эзелек кайанын алдына жажынып, өштүнөн шибееденген. Сойоттор жүстердин кийин жанынан келеле, согоондорло адып, таштарла төбөлөн, кырып салган. Жүстердин ортозынан жүк бир көчөлү келин таштын алдына жажынып, тирү арткан. Ой өдөрдө, ол келиннин уулынан жүстер таркап барган.

Жүс сөөк (соојын)

Жүс деп ук-албаты сүрекей көптөй берген. Кудай көрзө, жүстер түргөн өзүп, уурданып баштаган. Олор Кудайдан да коркыбай, Ээн ле Кара-Кайа деп тайгаларына да бажырбайтан. Кудай ачынала айткан: «Жүстердин баштары жүс акчага да турбазын. Билелеринде жүүлгек кижинен болзын. Жүс кижинен өтпөй, бирден өлүп турзын».

Онон ло жүстердин билелеринде бир кижинен жүүлип, тенексү боло берген. Олор жүстен өтсө, бирүзи өлүп турар. Жүс сөөктү улус онын учун алтан жашты өтпөс. Жүс кижинин жүк бирүзи жүс жаш жажаар боло берген.

(М. Ч. Алтайчинова айткан)

*самодийлер – *Россиянын түндүгүндө жаткан өс калык: ненецтер, энцтер, нганасандар, селькуптар*

Күзен

Күзен сөөктүлөрдүн көдүрөтөн **төзи (кудайы)** – Пырча-Каан, Каным. (Канымды жыштын ончо сөөктөри көдүргөн).

С.А. Токаревтин шиндегениле – Кыргыз-Каан.

Байлу тындузы – күзен деп сууда да, жерде де жүрөт ан.

Байлу туузы – Салоп (*чалкандан* Ава-Солог). Бу кыр Бий суунун он жарадында, Турачак журттын жанында теңкейген турат. Салоп жер-бойынын улузына ай-күннүн аайын айдып берет. Темдектезе, онын бажы булутла бөктөлүп калганда, кыйалта жогынан жааш жаайт. Анайда ок күзендер азыйда **Солоу, Кан-Аршын** ла **Кара-Төбө** (*чалкандан Кара-Тово*) деп кырларга мүргүгөн.

Байлу агажы – карагай.

Күзендердин бөлүктөри – тонжорок, медевүш, көös, бөтөвүк.

Сөгүжи (сөккөн эрбек):

Куру кулундак мултук салынып,

Өөн өрө аннаан эрден учалу күзен.

Актаган тайгасынын бажы жок,

Кайын-Сур суунун пелтири жок,

Көрүк тайылгалу күзендер. (туба, Г. Чапканаков)

Күлдү өтпөк блаашкан,

Күле-жара талашкан күзен.

Жаман кыстары кижиге барбас,

Жоон колы Өөнгө кирбес.

Кеп куучынла болзо, *Шалканак* ла *Күзенек* деп эки карындаш болгон. Ач-торо жыл болордо карындаштардын бирүзи *Куу* сууны өрө андап барган. Ол карындаштан чалкандулар таркаган. Экинчиси, *Күзенек*, *Өөн* сууны өрө андаган. *Күзенектен* күзендер таркаган.

Үч карындаш ла алмыс (соојын)

Үч күзен карындаш андап жүргөн. Кажы ла энгир одузына келгилезе, азык-түлүгүн не де жип салган турар. Учунда карындаштардын бирүзи «Слер жип турган болбойоор?» деп ачынып айткан. «Бис эмес. Өскө неме жип турган!» деп, экүзи үн алышкан.

Карындаштар мынайда ачыныжып, өскө жерге баргылаган. Мында да азыкты не де жип баштаган. «Аш-курсакты алмыс жип турган болор бо? Ийндеримди калас бурулагам» деп сананала, серенген уул ай-саадагын белетеп, алмысты кетеер деп, одуда арткан. Ол чирик төнгөшти тонло оройло, оттын жанына, кижини уйуктап жаткан чылап, жаттыргызып салган. Жажынган жеринен көрүп жатса, алмыс өгөөн бу ла келди. Ол өнгөлөп келеле, жаткан «кижинин» үстине калыды. Жес тырмагыла оны аайы-бажы жок тырмай берген. Бу өйдө анчы онын өкпө-жүрегин өткүрө адып ийген. Же алмыс кайра болуп, кижиле тудужа берген. Тудужа-тудужа, алмыстын күчи астап, анчыга айткан: «Менин тыным кыйар кызыл сапту кестегеш* өдүгимнин таманында. Мени өлтүрзөн, күрөң көрмөзүн болорым. Бала-барканга, ак быйанына коомой болор. Божодып ийзөн, болужарым». Же анчы ого бүтпей, тынын кыйып ийген.

Онон ло бери күзен сөөктү улус күрөң көрмөскө тайылга эдетен болтыр. (*К.Е. Укачинанын жууп алганынан*)

---

*кестегеш – тубалап бычак

Тиргеш

Тиргештер – Кебезенде чук јаткан. «*Тиргеш*» дегени неден де туура калбас, шулмус кижидегени. Тиргештер сойон-туваларга јуук улус.

Олор **Ўлемен** деп јерди байлаган.

Көдүретен **төзи (кудайы)** – Каным. Анайда ок Жазыл-Каан деп јетирү бар.

Кокырлап айдар сөзи (сөгүжи):

Тиргеш көдөннен чыккан куртла

Алтын-Көлдөн балык кармактайт. (туба, Г. Чапканаков)

Тепши бажынан теркилеп јиген тиргеш.

Тургуза өйдө тиргеш сөөктү улус јоголып калган деп јетирү бар.

Јибер (тивер)

Јиберлер (йивер, тивер – јибер) укту-јиберлерге ле калча-тиверлерге бөлінет. Калчалар сүреен калју улус деп, јон ортодо айдыжатан.

Јибер сөөктүлер Аба-Јыштын ончо сөөктөриле кожо Каным **төсти (кудайды)** көдүрген. Анайда ок Жазыл-Каан деп јетирү бар.

Байлу агажы – јодра.

Сөгүжи:

Йетип туман тјшсе,

Йетип калтан йивер.

Карарып туман тјшсе,

Карарып калтан йивер. (туба, Г. Чапканаков)

Тогус

Тогустар укту-тогустарга, кара ла сары-тогустарга бөлінет. Тогус сөөктүлердин көдүретен **төзи (кудайы)** – Каным, Жазыл-Каан.

Байлу туузы – Јамбаш. Бу кырдын күнбадыш келтейинде Сал-Көл (бир ады Ээлү-Көл) деп көл бар. Көлдин суузы ла балкажы кижини јүзүн-базын балулардан јазат. База бир јетирүле: Ужубе – Јалбаган.

Байлу тындузы – камду, айу.

Байлу агажы – аспак.

Тагмазы – кеме.

Сөгүжи – кокыр шоодылганы:

Тогус аяк көчөгө тойбогон тогус,

Тогус ийттин көдөнн одыра јалаган тогус,

Кызыл ийттин көдөнн кыйа јалаган тогус.

Чагат (чаат)

Чагат – улузынын тоозыла эн јаан сөөк. Н.А. Баскаковтын шиндегениле, чагаттар **кара, сары, таг (туу), көл-чагаттарга** бөлінет. «*Чааттар (чагаттар) Кучум-кааннын улузы болгон эмтир*». (В. Вербицкий). Алтайга Байаттан келген.

Чагат сөөктүлердин көдүретен **төзи (кудайы)** – Бай-Ўлген, Каракуш. Анайда ок Жазыл-Каан, Каным деп јетирүлер бар.

Чагаттарды **сөгөр кокыр:**

Балтырганга ла бай чагат,

Бастыразына болзо јокту чагат.

ШАЛКАНЫГ - ШАКШЫЛЫК

Чалкандулар озодон бери Куу сууны ла Бий сууны жараттай жаткылаган. Анайда ок Кууга сол жанынан кирип турган Байгол, Тогоно, Садра, эмди Бийка, Чуйка деп адалган сууларды жараттай жерлерди ээлеген.

Олор бойлорын «*бис шалганнууч, бис куг* кижичи*» дежетен.

1625 ж. озо, Кузнецкий шибее тудулгалакта, оларды *калмыктар, татарлар, жыштын татарлары* деп адап туратан, онын учун олар эмди де бойлорын кезикте «*нис тадар кижичи*» деп адагылап жат.

Кузнецкий шибее (1625 ж.) тудуларда, кааннын жакарузыла, шибееинин жааны Е. Баскаков чалкандулар жаткан жерлер жаар казактарды аткарган. Анайып, бу өс калык алу андардын терелериле каанга жасак (калан) төлөөр боло берген.

Л.П. Потаповтын жетиргениле, орустар келгелекте, чалкандулар кыдаттарга албан (калан) төлөгөн. Бу өйдө олар кумандыларла, шорлорло, тубаларла, өскөлөриле де најылажып жаткан. Көп сабада олар андап, балыктап азыранган. Анайда ок абылла*жерди жымжадып, арба өскүрген. Чалкандулар темирден айылда тудунар-кабынар эдимдер эдетен, ол: казандар, тагандар, сускулар, бычактар, аттын жепсели, жуулажар ла андаар тушта керектү көө-куйактар, жыдалар, үлдүлөр, согооннын баштары, жер ижинде керектү абылдар.

***куг** – куу

***абыл** – орустап мотыга

Кат терип, жиир өзүмдер казып, курсак-тамагына кожулма эдетен.

Чалканду (шакшылу) сөөктөр: *алыйан, акпаш, аксак, жазол, жарты, жеткер, кольшаш, кара тувен, коодом, кызыл көс, кожо, корты, корокой, күзен, ньондокой, пардыйак, поктарк, серт, талай, телвеш.*

С.Ч. Пустогачеванын жетиргениле, шакшылыктардын **төзи** – Кыргыз-Каан.

Сооңыгла, Кыргыз-Каан – байлу туунын кызы болтыр.

Кокырлап айдар сөгүжи:

Шалканыг сөгү шалканактан жибал.

(Бис, чалкандулар, чалканнан (ачу) ары).

